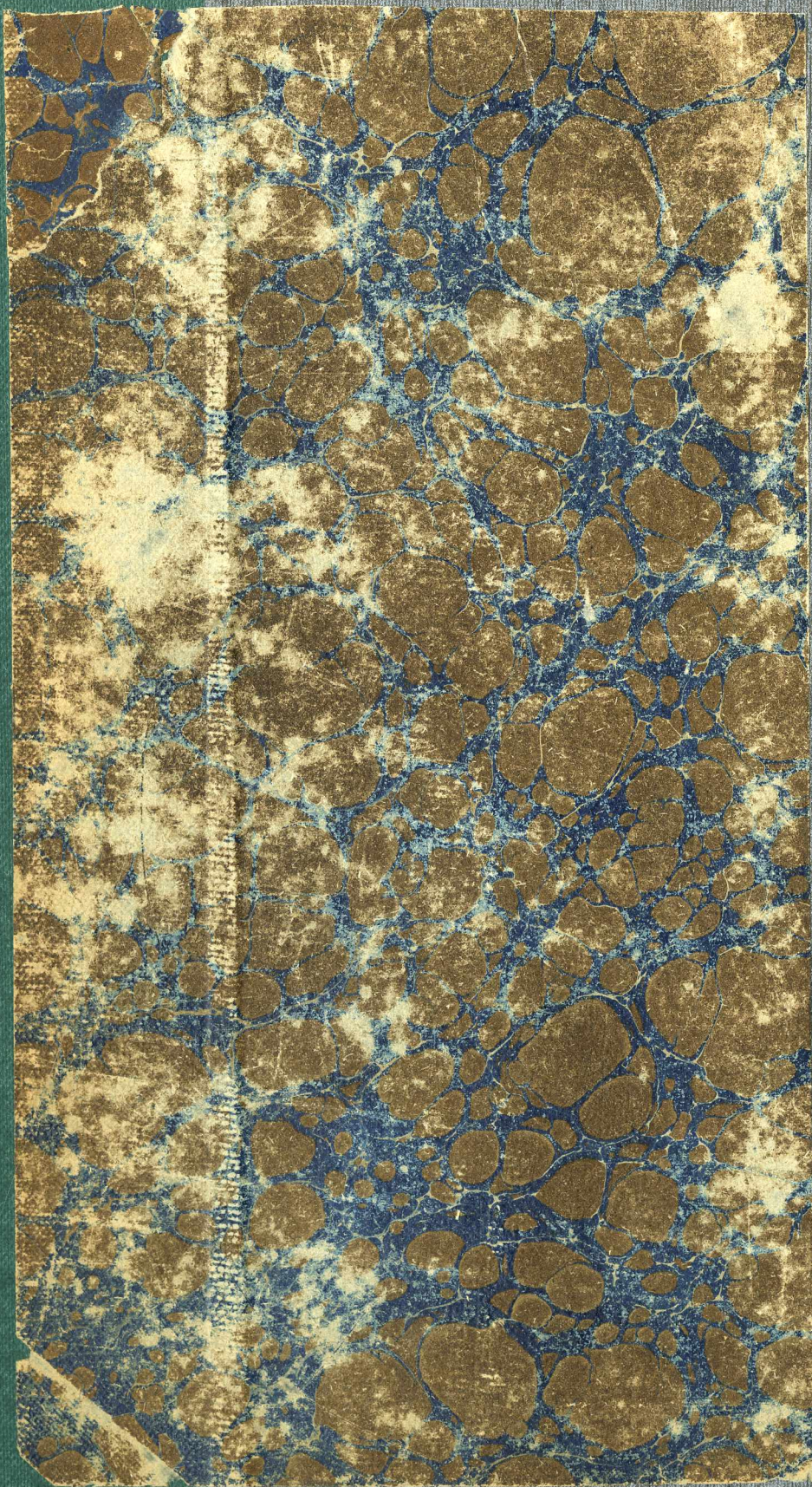

Politikai
röpiratok.

122.

122
Tobzara 1/20 kr.

OROSZORSZÁG
KELETI TÖREKVÉSEI.

TÖRTÉNELMI VÁZLAT.

IRTA

KÁLLAY BÉNI.

6.

BUDAPEST

KIADJA RÁTH MÓR.

1878.

Horváth Mihály. A kereszténység első százada Magyarországon.

Diszes 8-rét, meritett papíron, a XVII. századbéli elzevir-kiadások mintájára, számos initialéval és nyomdai ékítmény-nyel. Ára füzve 4 frt., stylszerű diszkötésben 5 frt. 20 kr., antik félbörkötésben 6 frt., hártya (pergament) kötésben 7 frt.

Első könyv. *A magyar keresztény egyház megalapításának kezdete.*

I. Fejezet. **A kereszténység állapota a magyarok bevándorlása előtt az általok alkotott országban s annak vidékén.** — Bevezetés. Pannónia bekebelezése a keresztény egyházba. A kereszténység kezdete Morvaországban és Alsó-Pannoniában. Methodius és Konstantin testvérek apostolkodása. A kereszténység kezdete a horvátok, szerbek és a bolgárok közt.

II. Fejezet. **A kereszténység felvételének előkészítése.** I. A magyar nemzet erkölcsi és politikai viszonyai a X-ik század második felében. II. A nemzeti veszedelem utját készíti a kereszténységnek. Gejza elhatározásai. III. Ottó császár és Gejza kölcsönös követségei. IV. Az első térítési kísérlet.

III. Fejezet. **A kereszténység kezdete a magyarok közt.** I. A kereszténység Gejza udvarából terjed. Adelheid fejedelemnő. Gejza és családjának megkeresztelése. II. Szt. Adalbert prágai püspök. István házassága Gizellával.

IV. Fejezet. **István első érintkezései a keresztény államesaláddal.** I. Viszonya a bajor fejedelmi házzal. II. Gerbert, utóbb II. Szyveszter pápa. III. István első összeköttetései Rómával. IV. Asztrik követsége Rómába. A pápai bulla.

V. Fejezet. **A független egyház és királyság megalapítása.** I. Az állam s egyház közti viszony. Az egyház rangfoka az államban. II. Az István által alapított érsekek, püspökségek s apátságok. III. Az első nevezetesebb érsekek s püspökök. IV. Gyula erdélyi vajda lázadása. V. II. Henrik törekvései Lengyelország ellen. Bruno és Romuald ellentörekvései. VI. Függsébe esett-e egyházzal s államilag Magyarország Németországtól? VII. II. Konrád törekvései a magyar függetlenség ellen. VIII. István viszonya Romualddal, Clugnyval, Rómával.

VI. Fejezet. **A térítés befejezése.**

VII. Fejezet. **Hierarchiai s egyház fegyelmi viszonyok.**

Második könyv. *A magyar keresztény egyház megszilárdulása.*

I. Fejezet. **A magyar egyház és királyság küzdelmei a pogányság és külbefolyás ellen.** I. A Péter és Aba ellenkirályok alatti zavarok. II. A pogányság lázadó kitérése. III. Háború III. Henrik ellen. IV. A pogányság újabb lázadása Béla király alatt. V. Németország törekvése a magyar függetlenség ellen. VI. A pápai szék viszonyai. Hildebrand. VII. Gergely pápa s Gejza viszonyai a pápai székekkel.

II. Fejezet. **A keresztény egyház teljes megszilárdulása László alatt.** I. László viszonyai VII. Gergely pápával. II. A zágrábi püspökség alapítása. III. Az egyházi reform Magyarországon. A szabolesi és esztergomi zsinatok. IV. László egyházi építései. A bácsi érsekség megalapítása. V. A főpapság befolyása az államkormányra és honvédelmi kötelessége. VI. A király kinevezési joga. Hierarchiai viszonyok. VII. Zarándolások a sz. földre. — László halála.

Horváth Mihály neve magában is egy program s szükségtelemné tesz minden hosszas ajánlközt. Ugy látszott, hogy a legnagyobb magyar történetíró hosszas és áldásos irodalmi működéséből, miután a magyar nemzetet egy teljes magyar történettel megajándékozta, miután történetének annyi vitás pontját felderítette, még hiányzott egy: a munka, mely a magyar egyháztörténetnek alapkövét teszi. A sors kedvezett neki — és kedvezett a magyar nemzetnek is — élettet és erővel ajándékozván meg a szerzót, hogy elkészíthesse ezt is. Az napon, midőn Macaulaytól Anglia története megjelent, Londonban a királynétől a legegyszerűbb polgárházig mindenütt e munkát olvassák. Reméljük, hogy e munka megjelenése hasonló napot jelzend irodalmunkban, s hogy minél többen legyenek, kiknek kezeibe ezen kiállítására nézve is epochalis munka azonnal megjelenésével jusson.

OROSZORSZÁG
KELETI TÖREKVÉSEI.

TÖRTÉNELMI VÁZLAT.

IRTA

KÁLLAY BÉNI.

BUDAPEST

KIADJA RÁTH MÓR.

1878.

1-

OROSZORSZÁG

KELETI TÖRÉKVÉSSEL

TÖRÉNYSZÁVA

1879

DE BALLAGI ALADÁR

NYHÁZ

NYHÁZ

A Balkán-félsziget népeinek viszonyaiban és történetében fontos, sőt mondhatni döntő szerepet játszik az orosz befolyás, a nyílt vagy titkos orosz beavatkozás. Oroszországnak a Balkán-félsziget neve alatt ismert tartományok ellen irányzott törekvései, kétségkívül a világtörténet egyik legérdekesebb mozzanatát képezik, de figyelmet érdemelnek már gyakorlati szempontból is, tekintettel a jövőben létesülhető alakulásokra. Mikor s mily körülmények hatása alatt keletkeztek ezen törekvések; az orosz nemzet természetszerű fejlődésének szüleményei-e, vagy csak egyes uralkodók és államférfiak nagyravágásának; miből merítettek tápot századokon át, mi tartotta fenn azokat napjainkig, miért tekinthetők jelenleg az orosz külpolitikának mintegy dogmája gyanánt? Ezen kérdésekkel foglalkozik, röviden, általános körvonalokban, de mindenütt történeti adatokra hivatkozva, e tanulmány, melyet most sajtó alá bocsátok.

I.

Az annyi milliót számláló, oly nagy hatalomra vergődött orosz nemzet, melyről korunk egyik legkiválóbb írója, majdnem ötven év előtt azt jóslá, hogy hivatta van Éjszak-Amerikával együtt a világ sorsa fölött dönteni¹⁾, nem ősi időktől óta lakja azon kiterjedt birodalmat, hol napjainkban találjuk, nem is mint egyöntetű nép telepedett meg ott, sőt az állami szervezetet s még nevét is idegenektől kölcsönzé. A történelmi bűvárlat nem határozhatja meg ugyan a kort, midőn a különböző szláv népek, ezek között tehát az oroszok elődei is, elszakadva az árják ősi törzsétől, Európába vándoroltak; de annyi bizonyosnak látszik, hogy a szlávok a többi árja népek után hagyták el régi lakhelyeiket Ázsiában²⁾, és hogy azon európai vidékeken, hol újból megtelepedtek, már régibb lakókat találtak. Jelenleg alig szenved kétséget, hogy Európa legnagyobb részének őslakói turáni, vagy mint újabban nevezik őket, közép-ázsiai népek voltak, és pedig csekélyebb számú mongolok mellett, leginkább a finnek családjának különböző ágai.³⁾ Vajon a szlávok fegyverrel kezökben vívták-é ki magoknak új lakhelyeiket, avagy másként, békés úton jutottak azok

birtokába, e kérdésre nem adnak választ a különben is fölötté gyér adatok. De valószínűbbnek látszik, hogy a térfoglalás legalább nagyobb küzdelmek nélkül jött létre.⁴⁾ Midőn a történelmi források először emlékeznek meg különféle elnevezések alatt a mai Oroszország területén lakó szláv törzsekről, ezeket többnyire finn eredetű vagy más turáni népek szomszédságában, sőt azokkal vegyülve találjuk. Lassan bár, de ellenállhatatlan szívóssággal terjeszkedtek a szlávok minden irányban, részint kiszorítva ősi lakhelyeikből a régi lakókat, részint egybeolvadván velök. Ily szláv és finn vegyüleből keletkezett azon népfaj, melyet jelenleg nagy-orosznak neveznek s mely Oroszországban az uralkodó fajt képezi. Tagadhatatlan, hogy ezen fokként történő egybeolvadásnál a szláv jellemvonások túlnyomók maradtak, a mi leginkább a nyelvképződésben észlelhető. Mindazáltal a megtörhetetlen kitartás, az emberi létnek józanabb, majdnem fatalisticus felfogása, mely a nagy-oroszokat kiválóan jellemzi s az élénkebb képzelgéssel, könnyebb vérmérséklettel bíró többi szlávoktól, sőt még a velök egy nemzetet képező kis-oroszoktól is, kik nem vegyültek annyira más népekkel, oly lényegesen megkülönbözteti, a turáni vérrel való keveréknek eredménye. Ezen egybeolvadásnak köszönheti a nagy-orosz faj első sorban azon tulajdonokat, melyek a történetben oly nagy szerepre képesíték, miként ezt újabb időben már orosz írók is hálásan elismerik.⁵⁾ Fontos körülmény ez, mert ebben találjuk legelső csiráit azon ellentéteknek, melyek az orosz nemzet és a többi szlávok között még jelenleg is léteznek, daczára a közös eredetnek s a nyelvek hasonlatosságának. Utóbb, mint azonnal látni fogjuk, normann és még később tisztán mongol elemek gyakoroltak befolyást a nagy-orosz faj képződésére és sorsára. E be-

folyások azonban inkább csak tényleges uralom gyanánt nyilvánulván s csak csekélyebb mértékben idézván elő valóságos fajvegyüléket, hatások az oroszok szokásaiban és gondolkozásmódjában mutatkozik és kevésbé a fajnak physiologiai jellemvonásaiban.

A mai éjszak-keleti és Közép-Oroszország síkságairól terjeszkedtek ki a szláv törzsek nem csak egész Oroszországban, de nyugot és dél felé is Európa számos tartományaiban. A nyugoti szlávok csakhamar érintkezésbe jöttek a germán elemekkel és ennek következtében fejlődésük oly irányt nyert, mely lényegesen eltért a tulajdonképeni orosz-szlávok fejlődési viszonyaitól. A nyugoti törzsek sorsa e helyt nem érdekel többé bennünket, de szükségesnek tartottuk jelezni ezen második fontos mozzanatot, mely a szláv világ körében létező ellentétekre oly nagy befolyást gyakorolt.⁶⁾

Rendezett államformákat nem találunk régi időben az oroszországi szlávoknál. A politikai egyesülésnek egyetlen alakja a község volt, mely valószínűleg olynemű családi közösségekből alakult, milyenek Zadruga név alatt a szerbeknél még a jelen korban is léteznek. Az orosz községek kétségkívül autonom és független testületek valának, aligha nem patriarchalis, sőt gyakran democraticus szervezettel, s ha létezett is több ily község között némi összeköttetés, nem vezetett az nagyobb mérvű egyesülésre. Legfőlebb a nagyobb községek gyakoroltak bizonyos fölényt a körülöttük telepítés által keletkező ilynemű alakulások fölött.⁷⁾ A községek ily laza összefüggése mellett természetesen nem képződhetett egységes állam és pedig annál kevésbé, mert a területen, hol az orosz-szlávok megtelepedtek volt, akkor még nagyszámú, bár szilárd politikai szervezetet szintén nélkülöző finntörzsek is laktak. Épen nem feltűnő tehát,

hogy e tájak oly könnyen meghódoltak előbb az avarok, utóbb a kazárok ideiglenes hatalmának; de másrésről természetes az is, hogy épen a számtalan kis autonom központ nagy mérvben képesíté e népeket, még az idegen hódoltság idejében is, megőrizni nemzeti sajátásaikat és pedig annyival inkább, mert a keleti hódítók többnyire megelégedtek fensőségök elismerésével s bizonyos évi összeg fizetésével, ellenben nem sokat törődtek az elfoglalt tartományok belügyeivel. Ekként látjuk, hogy Oroszországban minden viszontagság daczára hatalmasan fejlődött a városi élet, mint a községi szervezet természetes következménye. Már a VIII. század vége felé mint virágzó, de egymástól független s határaik között mintegy kis államokat képező városok tűnnek föl: Ljubecs, Csernigov, Kiev, Novgorod⁸⁾ stb. Különösen ez utóbbi, mely még az orosz állam megalkotása után is századokon át fentartá önállóságát, hatalmát s kiváltságos helyzetét. E városok emelkedését a belfejlődés mellett a külkereskedés is előmozdítá. Ős időktől fogva az orosz sikságokon át, az orosz folyókon vonult az egyik világkereskedelmi út, melyen Görögország s a Kelet a borostyánkővet nyerte az éjszaki partokról. Nestor, az első orosz krónika írója, részletesen elmondja, miként lehet a skandináv Varégek országából Byzanczba jutni.⁹⁾ Ezen az úton nyomultak be nem egyszer a normann kalandorok a finno-szláv tartományokba, időről időre megsarczolván azokat; sőt néhányan közülök Byzanczban is megjelentek. Az eddigi normann betörések nem vezettek sem állandó megtelepedésre, sem foglalásra, sőt úgy látszik, hogy az éjszaki rablók nem egyszer elűzettek a benszülöttek által. Talán egy ilyenmű korábbi kiűzetést megboszulandó, avagy a szláv és finn törzsek között dúló viszály következtében, az egyik vagy másik

város által segítségül hívva, vagy csak a hódítási vágy-
nak engedve, a 862-ik évben Rurik, Szineusz és Truvor,
három varégo-ruszs testvér vezérlete alatt normann
csapatok jöttek át a tengeren a mai Oroszországba, s
annak egy jó részében állandóan megalapították hatal-
mokat, ha mindjárt nem is minden ellenszegülés nélkül.¹⁰⁾
Nemsokára a legnevezetesebb városokban varégo-ruszs
kormányzókat látunk uralkodni a Rurik családjából szár-
mazó fejedelmek fenhatósága alatt. És minden esetre
nevezetes körülmény, hogy ezen idő óta, az összes föld,
melyet a varégo-ruszsok hatalmokba kerítettek, rusz-
kaja zemlya (oroszföld) nevet nyert; ha mindjárt a
teljes egyesülés egy állammá csak századok múlva kö-
vetkezett is be. A normann hódítók ugyan csak hamar
elvegyültek a szlávok nagy tömegében s a névvel együtt
magok is eloroszosodtak. De megőrzék sokáig család-
jaikban a hatalmat, s midőn már valódi orosz nemzeti
fejedelmekké s főurakká váltak is, a normann szokások
és jognézetek hatása nem tűnhetett el lényeges befolyás
nélkül az orosz nép fejlődésére. Az államalkotás műve
mindenesetre Ruriktól és utódjaitól származik. Rendezett
viszonyokat, noha természetesen az egyeduralom alakjá-
ban, miként az a csekély számú, de harcias hódítók s
a nagyszámú, azonban békés hódoltak viszonyát tekintve,
másképen nem is lehetett, ők teremtettek. Pár év múlva
Kievet és a délibb részeket is, melyek akkor a kazárok
fenhatósága alatt állottak, Aszkold és Dir, Rurik fegy-
vertársai, elfoglalták s uralmok alá vetették. És ekként
a finno-szláv népek által lakott vidékek legnagyobb része,
a mai Oroszország területén, állami szervezetben egye-
sítettett, s Rurik birodalma már nagyobb volt, mint az
akkori európai államok bármelyike is. Ez által meg-
vettetett Oroszország alapja, hol a legerősebb, a leg-

életképesebb fajt a szlávok azon törzsei képezték, melyek a finnekkel nagyobb mérvben vegyülvén s a normannok közvetlen uralma alatt állván, a különböző befolyások következtében, de mégis nyelvben és szokásokban a szláv typus fölényének megőrzésével, azon néppé változtak, melyet jelenleg is a nagy-orosz elnevezéssel szokás jelölni és mely a mai Oroszországnak leghatalmasabb s tulajdonképen döntő tényezőjét alkotja.¹¹⁾

Nem lehet czélunk, részletesen elbeszélni azon küzdelmeket, melyek nemsokára a fejedelmi család körében támadtak, nem sorolhatjuk elő azon átalakulásokat sem, melyek az orosz földnek apró részlet-fejedelemségekre való fölosztását vonták magok után, századokon át megakasztván ekként nem csak a teljes egyesülést, de az egységes állam képződését is. Bennünket e helyt kiválszóan az orosz földről Byzancz ellen irányzott vállalatok érdekelnek és azon sajátságos viszonyok, melyek lényeges befolyást gyakorolván Oroszország későbbi fejlődésére, egyszersmind a három század óta annyiszor megújult orosz-török háborúknak kiindulási pontjául szolgáltak.

II.

Mint fentebb említettük volt, a varégek régibb idő óta ismerték már az utat, mely a távol éjszokról Oroszországon át Konstantinápolyba vezetett. A keleti birodalom fővárosa e korban ép oly vonzerőt gyakorolt a világ összes népeire, mint egykor Róma. Ha nem is tényleg, de látszólag Byzancz volt a világi hatalom birtokosa és valóban a műveltség, a gazdagság, a fényűzés központja. Nem csoda tehát, hogy már századok óta, különösen a nagy nép hullámvás mozgalmak korszakában, a perzsák és arabok, a germán, szláv és avar barbár hordák támadásainak főcélja a legtöbb esetben Konstantinápoly volt. A varégek is, mintha csak azért igyekeztek volna Oroszországban hatalomra szert tenni, hogy közelebb legyenek a Bosporushoz, csakhamar fölkerekedtek Byzancz ellen. Aszkold és Dir, Kiev elfoglalása után 866-ban, 200 monoxylán (egyetlen fatörzsből vájt, de kétoldalt hozzá erősített deszkák által megnagyobbított sajkán) evedztek le a Dnyperen s áthajózáván a Fekete tengert, Konstantinápoly környékét pusztítani kezdték. Nagy volt a rémület a városban, de a barbárok megtámadására és elűzésére senki sem gondolt. A véletlen,

vagy a görög történetírók szerint, csoda menté meg ez alkalommal Konstantinápolyt a romlástól. Vihar támadt, mely a könnyű orosz sajkákat szétszórván, azok nagy részét megsemmisíté.¹²⁾ Aszkold és Dir csak csekély számú kísérettel tértek vissza Kievbe. Az első orosz vállalat a keleti birodalom fővárosa ellen nem sikerült. De ez nem rettenté vissza a merész varégeket s minden erélyesebb fejedelem uralkodása alatt, megújulni látjuk az Aszkold és Dir által megkezdett támadásokat. És mivel a varégorussz uralkodók csakhamar azonosultak a néppel, mely fölött a hatalmat gyakorolták, törekvéseik a byzanci birodalom ellen lassanként valóban nemzeti ügygéváltak.

Rurik utódja Oleg, ki nagy mérvben kiterjeszté az új állam határait s megszilárdítá a dynastia hatalmát, a 908-ik évben szintén haddal indult a byzanci birodalom ellen. Két ezer sajka szállítá a gyalogságot a Dnjeperen s a Fekete tengeren Konstantinápoly falai alá. A lovasságot Oleg száraz földön, Bessarábián és Bulgárián át vezeté Byzancz közelébe, talán épen azon az úton, melyet 1828-ban Dibics, a jelen évben pedig II. Sándor czár seregei követtek. A gyöngé VI. Leo császár eleget vélt tenni a főváros oltalmára azáltal, hogy a kikötőt egy erős lánczczal elzárátá. Igaz, hogy a lánczot nem birták az orosz sajkák áttörni, de Oleg partra huzatván a hajókat, kiszállítá gyalogságát s ezután Konstantinápoly környékén folytatta a háborút, iszonyú pusztításokat vivén véghez. Az elcsüggedt görögök végre békét ajánlottak, gazdag ajándékok kíséretében s erre Oleg, ki alig remélheté az ostrom sikerültét, reá állott. Oleg hazatérvén seregével, pár év mulva követséget küldött Konstantinápolyba, a béke végleges megkötése végett. A 911-ik évben jött létre a nevezetes békeokmány,

mely az oroszoknak jelentékeny előnyöket biztosított, különösen a kereskedés szabadságát s a vámtól való mentességet illetőleg.¹³⁾ Kilencz száz év múlva Oroszország hasonló biztosítékokat követel a portával folytatott háborúit befejező békekötésekben.

A harmadik orosz fejedelem, Igor, két ízben viselt háborút Byzancz ellen. A 941. évben állítólag 10000 sajkával szállott a Fekete tengerre, a hol csak szerét teheté, elpusztítván annak partjait. A császári hajóhad azonban, különösen az oroszok előtt még ismeretlen görögtűz alkalmazásával, nagy veszteséggel visszavonulásra kényszeríté az ellenséges bárkákat. Igor, megboszulandó a szenvedett vereséget, már 944-ben nagy sereget vezetett Byzancz ellen. Csatára azonban nem került a dolog, békekötés vetett véget a hadjáratnak 945-ben, mi által megerősítették az oroszoknak 911-ben engedélyezett előnyök, noha nem oly mérvben, mint az első alkalommal.¹⁴⁾

A harcok és békekötések következtében gyakoribb érintkezés jött létre az új orosz állam és Byzancz között. E körülménynek tulajdonítható, hogy a byzanci befolyás csakhamar érezhetőleg kezdett nyilvánulni az oroszok között. A nemzetközi és kereskedelmi összeköttetés mellett, természetesen a vallási viszonyok nyomultak előtérbe, miként ez máskép nem is lehetett, miután az oroszok nagyrésze akkor még pogány volt. Történtek ugyan már térítési kísérletek korábban is, de mindaddig esekély eredménnyel. Fontosabb volt e tekintetben az, hogy Igor özvegye, Olga, ki fiának Szvjatoszlávnak kis korúsága idejében a kormányzatot vivé, a 957-évben Konstantinápolyba utazott s ott felvév a keresztséget. Ez a tény, különösen a nagy tekintélynél fogva, melyet Olga az összes orosz földön élvezett, nem csekély lendületet adott a keresztyénség ügyének Oroszországban,

noha a tömegesebb áttérések tulajdonképen Olga unokájának Vladimirnak uralkodása alatt vették kezdetüket. Szükségesnek tartottuk Byzancz erkölcsi befolyásának keletkezését már itt jelezni, mert kétségkívül az orosz hadjáratok eredménye gyanánt tekinthető az. Később vissza fogunk még térni azon sajátságos fejlődésre, melyet Oroszországban épen byzanczi behatások hoztak létre, s mely a háromszázados mongol uralom maradványaival együtt, az orosz és a nyugot-európai művelődés között, még jelenleg is észlelhető nagy mérvben szétágazó irányzatokat létesítette.

Szvjatoszláv, Igor fia, átvevén az uralmat s eleinte orosz földön terjesztvén ki hatalmát, nemsokára szinte háborúba keveredett Byzanczczal. A VII. század második felében a Balkán félszigetén alakult bulgár birodalom, akkor már túlélte fénykorát s nem volt többé oly félelmes, mint pár évtized előtt, a diadalmas Symeon czár uralma alatt. Nikiphoros Phokas, Byzancz erélyes császára, elérkezettnek vélte az időt, újra bekebelezni a birodalomba Bulgáriát. Nem érezvén azonban magát elég erősnek, Svjatoszlávhoz, az orosz fejedelemhez fordult segélyért. Svjatoszláv engedett a felszólításnak, s 967-ben benyomulván seregeivel Bulgáriába, annak nagy részét elfoglalta s Preszlavecet szemelte ki fővárosául. A császár, kit az oroszok gyors előnyomulása aggodalommal töltött el, a trónjától megfosztott Péter bulgár czárral lépett alkura, melynek tárgyát az oroszok kiűzetése képezte. E közben Svjatoszlávot a pecsenégek betörése a kievi tartományba, hazatérésre kényszeríté a 969. év elején. De visszavervén a pecsenégek, még ugyanazon nyáron ismét megjelent Bulgáriában és pedig nem többé mint Byzancz szövetségese, hanem mint önálló uralkodó. Folytonosan csatázva, bevette

Preszlaveezet s foglyúl ejté Boris czárt, az időközben elhalálozott Péter fiát. Majd átvonult a Balkánon és miután Filibét hatalmába keríté, benyomult a tulajdonképeni görög tartományokba is. Byzancz trónján akkor már a harcziás Czimisches János ült, ki sereggel vonulván Szvjatoszláv ellen, 970-ben megütközött vele Drinápoly környékén. Az eredmény azonban egyik félre nézve sem volt döntő. A következő év tavaszán Czimischesnek sikerült az őrizet nélkül maradt Balkán szorosokon átnyomulni. Több részletes győzelem után ostromolni kezdé a mai Szilisztriát, hol Szvjatoszláv keresett volt menedéket. Három hónapi makacs ellenállás után Szvjatoszláv kénytelen volt békéért folyamodni. A császár hajókat és élelmi szereket bocsátva rendelkezésére, szabadon ereszté őt, de előbb még le kelle mondania Bulgáriáról. Szvjatoszláv seregének romjaival Oroszországba tért vissza; a Dnjeper vizeséseinél azonban a lesben álló pecsenének megtámadták s megölték őt.¹⁵⁾

Szvjatoszláv bulgár terveinek meghiusulta után, még csak egy nagyobb orosz hadjáratról Byzancz ellen, emlékezik meg a történet.¹⁶⁾ Jaroszláv, Szvjatoszláv unokája, 1043-ban nagy sereget küldött fia Vladimir vezérlete alatt Konstantinápoly ellen, miként eddig többnyire, úgy most is, hajókon. A császár két ízben ajánlott békét, de az oroszok oly túlságos követelésekkel léptek föl, hogy a harc elkerülhetlenné vált. A görög hajóhad merész parancsnoka, ügyes és bátor támadással, de különösen a félelmes görög tűz s talán a vihar segélyével is, részint megsemmisité, részint futásra kényszerité az orosz hajókat. A partra menekülők közül is, bár heves ellenállás után, sokan görög fogságba jutottak. Az orosz sereg megfogyva és megtörve tért vissza hazájába s Jaroszláv három év múlva békét kötött Byzanczczal.¹⁷⁾

Ezzel az oroszok támadásai a byzanci birodalom s Konstantinápoly ellen véget értek, egészen az újabb korig. Hogy a varégo-ruszs sz fejedelmek, mindjárt első megtelepedésük után orosz földön, midőn még hatalmokat saját alattvalóik fölött sem szilárdították meg teljesen, már dél felé irányzák tekintetöket, az csak természetes. Mint hódítók jelentek meg a finn és szláv népek között a varégek, ha talán egyik vagy másik város, avagy törzs meghívásának következtében is. Az akkor még néptelen, kevésbé művelt, zord tájak s a könnyen leigázható népek nem elégíthették ki a harci dicsőséget áhító és kincs-szomjas normann kalandorokat. Különb is birtak már tudomással Konstantinápoly s annak gazdagsága felől és nem volt ismeretlen előttök az sem, hogy hazájokból a legrövidebb út Oroszországon s a Fekete tengeren át vezetett a Bosporus viruló partjaihoz. Nem valószínűtlen tehát azon, némelyek által felállított nézet, hogy a varégek részben talán azért is iparkodtak orosz földön befészkelni magokat, hogy közelebb legyenek Konstantinápolyhoz. De bár mint legyen is ez, annyi tény, hogy uralmok megalapítása után azonnal Byzancz ellen fordultak és pedig nem csak addig, a míg mint idegenek gyakorolták a hatalmat a meghódított népek fölött, hanem később is, midőn azokkal egybe forrván, fejedelmek és alattvalók egyaránt oroszokká lettek. Szvjatoszláv és Jaroszláv hadjáratai, már nem pusztán egyes fejedelmek kalandos vállalatai, hanem az egész akkori orosz nép harcjai voltak Byzancz ellen. Az éjszaki népeket sajátságos, de igen természetes ösztön hajtja a termékenyebb, a kellemesb, szelidebb éghajlatú déli tájak felé. Jellemző e tekintetben az, a mit Nestor krónikája szerint Szvjatoszláv felelt anyjának, Olgának, midőn ez őt bulgárországi hadjáratáról le akarta beszélni. „Nem

tetszik nékem már Kievbén, így szólott állítólag Szvjatoszláv, Preszlaveczen, a Duna mellett óhajtók lakni, mert csak ott lehet birodalmam fővárosa; ott halmozódik össze minden drágaság; a görögök aranyat, értékes szöveteket, bort és gyümölcsöt küldenek oda; a csehek és magyarok ezüstöt és lovakat; az oroszok prémeket, viaszt, mézet és rabszolgákat.“ És ha még figyelembe vesszük azon csábító hatást, melyet Konstantinápoly, talán már fekvésénél fogva, alapításától kezdve egészen napjainkig egyesekre s népekre egyaránt gyakorolt, és nem feledkezünk meg az emberi természetnek azon örökké változatlan tulajdonságáról, mely szerint a hatalom növekedése a hatalom növesztésének vágyát is fokozza, nem csak természetesnek, hanem történelmileg kényszerűeknek is fogjuk találni az oroszok törekvéseit a byzanci birodalom ellen, Rurik utódjainak korában. És midőn a csakhamar bekövetkezett hosszú szünet után — melyről azonnal megemlékezendünk — e törekvések újult erővel kezdtek nyilvánulni s oly nagy mérvben előtérbe nyomultak épen a legújabb korban, akkor már a fentebb említett okokhoz még egy fontos mozzanat járult, az t. i. hogy Oroszország fejlődési irányzatánál fogva nem ugyan a byzanci birodalomnak, melyet soha sem birt s mely örökre megsemmisült, de a byzanci műveltségnek, a byzanci szellemnek, talán öntudatlanul is, — örököse gyanánt tekinté magát s ez alapon igényt vélt formálhatni azon területre is, melyen Konstantinápoly áll. Nem az orosz követelések és vágyak jogos vagy jogosulatlan voltáról lehet itt szó. Egy tagadhatatlan történelmi ténynyel állunk szemben, mely magyarázatot igényel. Látjuk azt, hogy Oroszország azon pillanattól kezdve, midőn állammá alakult, bámulatos szívóssággal tört tiz századon át Konstantinápoly és azon terület ellen, mely az egykori byzanci birodalom

zömét képezé.¹⁸⁾ E körülmény minden esetlegességet kizár s e folyvást egy célra irányzott következetességet pusztán a hódítási vágy, bármily erős legyen is az egyes fejedelmeknél, sőt az egész nemzetnél, nem fejt meg. Oroszország hódított más irányban is, de soha sem ily kitartással. Voltak békés szellemű fejedelmek, de ezek is, legalább a Kelettel szemben, nem rettentek vissza a harc esélyeitől. A történetírónak nem szabad ily tények előtt szemet húnynia, vagy azok fölött könnyedén elurrannia s kikerülni az okozatosság láncolatának földérintését. Röviden említettük már, hogy mily körülményben kereshető valódi oka Oroszország ezeréves küzdelmének Konstantinápoly s a Balkán félsziget ellen, ha mindjárt épen az oroszok s különösen a szlavophilok leginkább tagadják is a külbefolyások hatását s mindent az ősi szláv intézmények szelleméből iparkodnak megmagyarázni. Nem lesz tehát érdektelen, ha az orosz történetből még azon főbb mozzanatokat kiemeljük, melyek egyrészt az orosz vállalatoknak Konstantinápoly s a Balkán félsziget ellen századokon át véget vetettek, másrészt azonban, daczára e hosszas megszakításnak, Oroszország későbbi keleti törekvéseinek mintegy alkotó elemeit képezik.

III.

Már előbb is fordultak elő egyes példái az orosz tartományok felosztásának a fejedelmi család tagjai között. Rendszerré azonban csak Jaroszláv ideje óta vált ez osztozkodás, mely csakhamar a részlet-fejedelemségek alakulására vezetett, ez által századokon át folytonos belviszályokba és kimondhatatlan nyomorba döntvén Oroszországot. Mély homály borítja e sajátságos politikai rendszer keletkezését, mely oly nagy befolyást gyakorolt hosszú időn át Oroszország sorsára és fejlődési irányára. Nem terjeszkedhetünk ki bővebben mindazon különféle, egymástól gyakran fölötte eltérő elméletekre, melyeket a történetírók e nevezetes jelenség magyarázatául felláítottak.¹⁹⁾ Csak röviden fogjuk kifejteni azon nézetet, mely nem csak mások bűvárlatai, de saját tanulmányaink alapján is, talán a legkielégítőbb megoldást adhatja.

Bármily körülmény idézte is elő Rurik és társai megjelenését orosz földön, az kétségtelen, hogy a varégoruszok mint hódítók léptek föl az orosz és finn népek között, ha mindjárt erélyes ellenállásra nem találtak is. A hódítás természetének s a szilárd politikai szervezetet különben is nélkülöző, kevésbé harczias népek jellemének

megfelelőleg, a varégek uralma mindjárt kezdettől fogva, mint egyeduralom jelenik meg. Normann szokásokat és intézményeket igyekeztek aztán az első fejedelmek új hazájokba átültetni. Nyomait találjuk ennek mindenütt a legrégibb orosz jogban s különösen a trónörökösödés megállapításánál, mely az első időben apáról fiura szállván, az első szülöttség értelmében gyakoroltatott. A varégo-ruszsok azonban aránylag csak csekély számú csapatokkal nyomultak be orosz földre. Nem nép hódított meg népet, hanem egyes külföldi kalandorok s fegyveres kísérőik ragadták magokhoz a főhatalmat a nagyszámú, de szervezetlen s talán egymás közt is viszálykodó benszülöttek fölött. A számarányok az uralkodó kevesek s az alárendelt tömeg között, bár több ízben jöttek még Skandináviából újabb normann fegyveresek, idő folytán kétségkívül még inkább a meghódítottak előnyére alakultak. Épen nem feltűnő tehát, hogy a varégo-ruszsok s első sorban fejedelmeik, csakhamar magok is teljesen eloroszosodtak. És ha a normann intézmények nem csekély befolyással voltak az orosz nép fejlődésére, viszont az idegen eredetű uralkodók sem menekülhettek az ősi szláv szokások hatásától. Ily hatásnak kell tulajdonitanunk a legfőbb állami hatalom gyakorlására s a trónörökösödésre vonatkozó nézetek átalakulását is. A családi közösség képezi a szláv népeknél azon legkiválóbb társadalmi intézményt, mely az állami szervezetnek is alapjául szolgált s mely már a legrégibb időben, majd mint községi, majd mint törzskapcsolat jelentkezett. Az ilyenmű kötelékben élő egyesület birtokának oszthatatlanságából képződött valószínűleg időfolytán azon fogalom, hogy az uralkodás is mintegy oszthatatlan tulajdonát képezi egy társadalmilag szorosan egybefűzött egységnek t. i.

családnak, mely egykor, akár választás, akár személyes bátorság és erély, vagy bármi más módon, a legfőbb hatalmat elnyerte volt. E felfogásból önként következett, hogy az uralkodó család tagjai mindnyájan és egyenként igényt tartottak nem csak magánjogi tekintetben a tartományokra vagy városokra, mint osztályrészőkre, hanem közjogi szempontból az uralkodás tényleges gyakorlatára is, elismervén különben többé-kevésbé ezen viszonyok között is, miként a tulajdonképeni család körében, a családfőnek legalább tekintélyét. Jaroszláv halála előtt birodalmát felosztá öt fia között. Az egyes részek nem tekinthetők sem apanage, sem hűbér gyanánt, hanem mindegyik testvér mint valódi fejedelem uralkodott saját osztályrészében. A családfő kizárólag viselte a nagyfejedelem czimét. De úgy látszik, hogy az inkább külsőségekben, mint sem tényleges jogkörben nyilvánuló nagyobb tekintélyen kívül, valódi fensőséget nem gyakorolt a hozzá különben oly közel álló részlet-fejedelmek fölött. Lehetetlen első pillanatra föl nem ismerni a hasonlatot, mely ezen alakulás és a szerbeknél kifejlett zsupánsági rendszer között mutatkozik. A szerb főzsupán és zsupánok között majdnem ugyanazon viszony létezett, mint az orosz nagyfejedelem és részlet-fejedelmek között s mindkét intézmény fejlődése hasonló üsi intézményekre vezethető vissza. És Oroszországban feltaláljuk még azt is, a mit a középkori Szerbiában találunk, hogy t. i. a mindenkori családfő nem az egyenes ágon, hanem az egész család összes tagjai közt a legidősebb volt. ²⁰⁾

A részlet-fejedelemségek korszaka nem is volt egyéb, mint a birodalom tartományainak ugyanazon, de mindinkább elágazó család tagjai közt való szét darabolása s az egyes fejedelmek folytonos küzdelme egymás

ellen és a nagyfejedelmi czimért, épen úgy, mint Szerbiában a zsupánsági rendszer idejében. Csak egyetlen feltűnő különbséget észlelhetünk. És ez: néhány nagyobb városnak, milyenek voltak különösen Pszkov és Novgorod kiváltságos helyzete és democraticus fejlődése, ámbár ezek sem kerülhették el azt, hogy bár laza, de mégis tényleges viszonyba ne lépjenek egyes fejedelmekkel. Mindenesetre jellemző a kor felfogására nézve s nagy mértékben igazolja föntebb kifejtett nézetünket, hogy midőn a rettentő Iván végkép megsemmisíté az egykor oly nagy és büszke Novgorod függetlenségét, a polgárok, mint „ősi örökségét“ ajánlották városokat a nagyfejedelemnek, mely fölött pedig előbb még nem gyakorolt hatalmat. Ezen kifejezés által mintegy elismerték azon fogalom jogosúltságát, mely az államot s annak részeit a mindenkori fejedelem osztályrésze gyanánt tekinté. Oroszországban akkor az uralom s a föld is, melyre az kiterjedt, tényleg az uralkodó családnak tulajdonát képezte.

A századokon át tartó folytonos belvillongások közepette nem csak hogy nem fejlődhetett Oroszország, de még az addigi bár csekély vivmányok is megsemmisültek. Oroszországot a barbarismus homálya boritá el, áthághatatlan válaszfalat vonván közte és az akkor már új életre ébredő Nyugat-Európa között. ²¹⁾

IV.

Ily szomorú helyzetben érte Oroszországot a tatárok betörése. A rövid idő alatt Közép-Ázsiában oly mesés hatalomra emelkedett mongol eredetű Dzsingisz-Khán hordái a XIII. század harmadik tizedében a palóczokat üldözve Oroszországba is benyomultak, de bár az ellenök szegülő fejedelmeket egy nagy csatában legyőzték, akkor még visszavonultak a Volga mögé. Csak mintegy tiz év múlva rontott be újból Batu-Khán megszármaztatlan seregével orosz földre s levertén és meghódítván az apró tartományokat, utóbb mint vihar vonult át Lengyel- és Magyarországon egész a német határokig. Az utóbb nevezett országok csakhamar megszabadultak a tatárok pusztításaitól, Oroszország azonban nem volt képes többé lerázni a súlyos igát. A tatárok men telepedtek meg a tulajdonképeni orosz földön; visszatértek a Volga bal partján túl elterülő lakhelyeikre. De innét nyomasztó uralmat gyakoroltak Oroszország fölött. A viszony, mely a tatárok s Oroszország között kifejlődött, valóságos hűbérvizony volt. Az orosz fejedelmek megerősítése vagy elmozdítása a khán tetszésétől függött s e mellett az orosz tartományoknak tetemes sereget kellett fizetniök,

melyet az első időszakban a khán által küldött adószedők hajtottak be a néptől és fejedelemtől. Csak midőn egyes város vagy tartomány megtagadta a sarcot, rontottak be ismét tatár csapatok, pusztítva mindent, a mit útjokban találtak. A belkormányzás ügyeibe azonban a khánok úgy látszik nem avatkoztak. Épen ezen utóbbi körülmény következtében, az önmagokban gyöngé, de különben nagyra vágyó részlet-fejedelmek között, nem csak nem szüntek meg a belvillongások a tatáruralom idejében, sőt nagyobb hévvel újultak meg. Most már saját erején kívül minden fejedelem a khán hatalmas támogatására is számíthatott. Ravaszság, önmegalázás, hizelgés és ajándékok megnyerheték a hűbér-úr kegyét, s a fejedelmet, ki társait föltűntette e tulajdonokban, a nagyfejedelmi székre emelheték. Természetes tehát, hogy a személyes önző célok előtt szélesebb tér és biztosabb ösvény nyilván, azok nagyobb mérvben előtérbe nyomultak. Mind ez nem maradhatott visszahatás nélkül a belviszonyok fejlődésére sem, s a tatáruralom nyomai még ma is észlelhetők az orosz nemzet jellemében s az orosz társadalom benső életnyilvánulásaiban. A particularisticus és személyes törekvések túlságos ápolása mellett a fogékonyság a közérdek iránt teljesen elenyészett azon szomorú korban. A föltétlen engedelmesség és meghunyászkodás a khánok túlnyomó hatalma előtt, fejedelmekre s népre nézve szükség parancsolta kényszerűség de egyszersmind gyakorlatilag hasznos tulajdon lett. Később, midőn végre megszabadult Oroszország az idegen járomtól, a mindenkori hatalomnak ezen túlságos tisztelete átvitetett a nemzeti uralkodókra is, s az autocratiának azon sok tekintetben ázsiai formáira vezetett, melyek az orosz államéletből még ma sem tűntek el egészen, épen mert a nép hagyományaiban gyökereznek. Más-

résről pedig a tatár khánoknak nemcsak az orosz nép s annak felsőbb osztályai, de a fejedelmek fölött is gyakorolt kihívó, megalázó fensősége, azon egyenlőségi érzet fejlesztését mozdította elő, mely az orosz társadalomnak az egész nemzetet túlszárnyalt állami legfőbb hatalom kiváltságos helyzetén kívül, osztálykülönbségeket alig ismerő hajlamaiban nyilatkozik.

A tatárokkal három századon át fenállott viszony hatásának folytonosságára nem csekély befolyással volt még az a körülmény is, hogy Oroszország nem hosszú szenvedésszülte nemzeti fölkelés vagy forradalom által szabadult meg az idegen járomtól. Bármily súlyos, bármily hosszas legyen is az idegen elnyomatás, ha a leigázott nép képes azt önerejéből megsemmisíteni, ily esetben annak káros utóhatásaitól is könnyebben szabadulhat. Oroszországban nem így történt. A tatáruralom megszűnt azon belviszályok és hanyatlás következtében, mely a tatár hordák hatalmának mintegy önként, minden külső ok hazzájáruháása nélkül véget vetett. Azon küzdelmek, melyeket későbbi orosz uralkodók, különösen krimi tatárok ellen folytattak, nem annyira fölszabadulást, mint inkább már hódítást czéloztak. A khánok fenhatóságának lassanként bekövetkezett elenyészésével, az orosz fejedelmek uralma lépett helyébe, de megőrizvén s elsajátítván amannak számos jellegét.²²⁾

Oroszország szerencséjére azonban, az idegen uralom megszűntével majdnem egyidejűleg véget ért a részlet-fejedelemségek korszaka is, s a szomorú múltnak belviszályaiból s külhódoltságából kibontakozván, lassanként emelkedni kezdett az egységes államszervezet, az autocraticus, egyetemes orosz birodalom. Hiú feladat lenne a fölött elmélkedni, hogy mily irányt vett volna Oroszország fejlődése, ha be nem következik a tatárhódítás.

Tagadhatatlan azonban, hogy e három százados hűbéri viszony nagy mérvben elősegíté, vagy legalább lehetővé tévé az egységesítés művét a részlet-fejedelemségek romjain; nem ugyan, mint már említettük, a nemzeti szellem erőteljesebb felköltése által, hanem bizonyos személyes érdekek érvényesülésének következtében. A legkisebb s legkésőbb külön vált fejedelemségek egyike volt Moszkva, melynek neve is csak 1147-ben említettik először s az uralkodó család, mely a XIII. század közepén vagy a XIV. elején tűnik föl, a nagymérvben elszaporodott Rurik nemzetség legjelentéktelenebb ágai közé sorozható. Moszkva fejedelmei tehát nem tarthattak igényt a nagy fejedelemségre, mely akkor legtöbbnyire Vladimir uralkodóinak adományoztatott. Ezen alig ismert város és tartomány vált aztán lassanként az idővel képződő birodalom központjává. A moszkvai fejedelmek sorában nem találunk egyetlen kiváló államférfiui tehetséget. De birtak úgy látszik mindazon tulajdonokkal, melyek ama korban a sikert biztosíthaták. Példátlan szívósság, kielégíthetlen kapzsiság, nagymérvű ravaszság s kiméletlen törekvés a kitűzött cél felé, jellemzik őket. Bár az orosz fejedelmek mindnyájan egyaránt igyekeztek megnyerni a khán kegyeit, oly ügyességet e részben egy sem tudott kifejteni, mint Moszkva urai. Így történt, hogy a csekély tartomány fejedelme végre a nagyfejedelmi czimet is elnyerte; igaz, hogy előbb tatársereget vezérlett az ellenszegülő tveriek megfenyítésére. Nem csak Danilovics Iván, kinek sikerült ily módon az annyira áhitott czimet megszerezni, de utódai is birták legtöbb esetben a khánok bizalmát. A hatalom növekedtével, Moszkva urai a gyöngébb tartományok ellen fordultak s legyőzván azokat egymásután, jogarok alatt egyesítették. Két körülmény nagy segítségökre volt e részben. Ugyanis

már az említett Iván reá birta az akkori orosz metropolitát, hogy a különben még jelentéktelen Moszkvába helyezze át székhelyét, minek következtében e város lett az orosz egyház központja s ezáltal nem csekély befolyást gyakorolt az összes orosz népre. De továbbá, ugyanazon fejedelem ki tudta eszközölni azt is, hogy a khán őt bizta meg a sarcz beszédésével az egész orosz földön. Ekként a többi fejedelmek önként némi függési viszonyba jutottak Moszkvától, kénytelenek lévén az onnét küldött hivatalnokokat, legalább a sarcz egybegyűjtését illetőleg, elfogadni. Ezen üzlet azonban oly fontos volt, hogy az, ki ezt kezelheté, az orosz földnek majdnem összes pénzügyei fölött rendelkezett. És másrésről bő alkalmok nyílt a moszkvai fejedelmeknek ily módon saját kincstárokát is megtölteni, következésképp szaporítani az eszközöket, melyek hatalmuk terjesztésére szolgáltak. Lassan bár, de föltartóztathatatlanul növekedett Moszkva túlnyomósága. A XIV. század vége felé Dmitri fejedelem már fényes győzelmet is aratott a tatárok fölött. Igaz, hogy ez még nem bontá föl az eddigi hűbérvizonyt, sőt az újra helyre állítottatott és Dmitri is meghódolt, de fenségét a többi kisebb fejedelemségek irányában megtudta őrizni. És látjuk azt is, hogy a moszkvai uralkodó családban a trónörökösödés alkalmával az idősebb oldalrokonok mellőzésével, mindinkább az egyenes ág jogosultsága érvényesül. A nyomás, melyet Moszkva nagyfejedelmei a többi fejedelmekre s a népre gyakoroltak, nem volt csekélyebb, sőt közvetlenségét tekintve, sok részben súlyosabb, mint az, mely a tatároktól eredt. De legalább nemzeti fejedelmek voltak s midőn a tatárok uralma szétmállott és rettentő Iván 1547-ben fölvevé a czári czímet (melylyel eddig az oroszok csakis a tatár khánok irányában éltek), az

egységes orosz birodalom megalkotottnak volt mondható, habár még nem is mai terjedelmében és csak fölötté kezdetleges állapotban.²³⁾ A föntebb röviden vázolt viszonyok kitünően előkészíték a népet a legridegebb egyeduralomra. Azonban épen e körülménynek s az egyeduralom természetében rejlő terjeszkedési ösztönnek köszönheti Oroszország óriási növekedését, daczára a műveltség aránylag csekély haladásának és daczára a gyakran erőszakos, a nemzetre nézve mindazáltal elenyésző hatással lefolyó trónváltozásoknak.

V.

Az orosz viszonyok ezen futólagos áttekintéséből is kiténik, miként szüntek meg s váltak lehetetlenné a byzanci birodalom ellen, mindjárt a varégek beköltözése után, oly hévvel s annyi következetességgel megindult támadások, a részlet-fejedelemségek alakulásából folyó ziláltság s a nyomasztó tatáruralom következtében. Midőn Oroszország újra mint független s egységes állam kezdett fejlődni, Szent-Szófia templomán a kereszt helyett már a félhold ragyogott. A keleti viszonyok az ozmán hóditás következtében teljesen átalakultak s a török birodalom és Európa nyugoti államai között most már a vallási kérdés játszotta a főszerepet. Még inkább előtérbe kellett nyomulni a vallási különbségeknek a mahomedán török állam és Oroszország között lassanként kifejlődő versengésben, mivel a független nemzetek sorában egyedül az oroszok voltak a byzanci egyház követői. És ezért szükséges, hogy a keresztyénség által a keleti hittételek alakjában Oroszország fejlődésére gyakorolt befolyásról, néhány szóval szintén megemlékezzünk.

A római birodalom megosztása nem vonta azonnal maga után az akkor már általánosan elterjedt keresztyén

egyház szétválását is. Lényeges különbségek léteztek kezdettől fogva a Kelet és Nyugot között. Róma és Konstantinápoly, ez utóbbinak megalapítása óta, mint ellentétes nemzetiségi és kulturális központok állottak egymással szemben, kisebb vagy nagyobb mérvben gyakorolván mindegyik sajátos vonzerejét a tartományokra s a különféle népekre. Ezen benső ellentétekben kell keresnünk a birodalomnak az V. században bekövetkezett két részre való szakadását és a később létrejött egyházi schisma tulajdonképeni okát. A dogmaticus nézeteltérések és czivódások kétségkívül csak a külső lökést adták meg a IX. században kezdődött nagy vallási szétágazásnak, melynek befolyása alatt fejlődött ki Európa keresztyén népei között az occidentalismus és orientalismus kifejezésével jellemezhető s még ma is észlelhető, kettős irányzat. A keresztyén egyház fejlődésében nyugoton és keleten mindjárt az első századokban egy nevezetes mozzanat vonja magára figyelmünket. Róma néhány száz évvel a keresztyénség keletkezése után megszűnt egyszersmind a világi hatalom központja lenni. Az utolsó nyugoti császárok Gallia vagy Italia városait választák székhelyökhöz s épen nem vagy csak rövid időre jelentek meg Rómában. A senatus a császári önkény mellett csak névleges hatáskörrel bírt s így természetes, hogy a római püspökök hatalma háborítlanul érvényesülhetvén, mind nagyobb jelentőségre vergődött s nemsokára világi uralmat is igényelhetett a maga részére. A pápának az összes catholicismusra kiterjedő egyetemes egyházi fensősége, a császárság világi hatalmának Rómából való visszahúzódásában leli nézetünk szerint legkielégítőbb megfejtését. Másként alakultak a viszonyok az egyház és az állam között Konstantinápolyban. Byzancz, a birodalom felosztása után még mint egy ezer éven át a

keleti császárok székhelye maradt. A konstantinápolyi patriarcha kénytelen volt minden alkalommal tekintetbe venni a császár akaratát vagy hajlamait; s ha támadtak is viszályok az egyház s a legfőbb állami hatalom között, azok rendesen az utóbbi, mint erősebb előnyére dőltek el. Innen származott, hogy a keleti egyházban egyrészt a byzanci patriarchatus a többiek fölébe emelkedett ugyan, de az egyház nem volt képes a világi hatalmat is magához ragadni, miként ez Rómában történt. Keleten az egyház nemzeti szellemben fejlődött s hű szolgája maradt a mindenkori világi hatalomnak, míg nyugoton egyetemleges jelleget öltött és túlszárnyalta a politikai intézményeket. Nem lényegtelen e megkülönböztetés általános szempontból sem, az orosz nemzet fejlődését illetőleg pedig rendkívüli fontossággal bír.

A Kelet és Nyugot viszonyaiban több idő óta lappangó ellentétek a IX. század közepén idéztek elő legelőször szakadást Byzancz és Róma között. Nehány évvel a varégek első megjelenése előtt Konstantinápoly falai alatt, a nagyravágyó patriarcha Photius viszályba keveredvén a pápával, a két főpap mindenike anathemával sújtá s eretnekséggel vádoló ellenfelét. A látszólagos személyes czivódásból támadt ellenségeskedést nem csak a főpapok, de a két egyház között a többször megújuló békeltetési kísérletek sem egyenlitheték ki. Midőn két század múlva a pápa követei az akkori patriarchára magában Konstantinápolyban átkot mondtak, a szakadás teljessé vált.²⁴⁾ A keresztes hadjáratok s a rövid latin uralom Konstantinápolyban csak növelték az idegenkedést a görögök és a latinok, vagy helyesebben a Kelet és a Nyugot között, úgy annyira, hogy később Byzanczban kevésbbé gyűlölték a mahomedánokat, mint a latinokat, s a féltékenység és ellenszenv, melylyel a két nagy

keresztyén hitágazat követői viseltettek egymás iránt, sok tekintetben hozzájárult Konstantinápoly elestéhez. Bármily nagy szerepet játszott is a szakadásban a hit-tételek különböző magyarázata, ez egyedül nem fejt meg az oly messze kiható szétválás létrejöttét, melyhez hasonlót a történet, a dogma szempontjából talán távolabb álló más keresztyén hitfelekezetek között sem mutat föl. Már e körülmény azt látszik bizonyítani, hogy ezen esetben a vallási vakbuzgóság és ellenségeskedés alapját ezeknél hatalmasabb és tartósabb hatású mozzanatok képezték, miként már föntebb is említettük.

A legnagyobb fontossággal bíró körülmény tehát Oroszország későbbi sorsára nézve, hogy a pogány oroszok Byzanczból nyerték az első oktatást a keresztyén hitben és pedig épen akkor, midőn a Kelet és Nyugot között már régóta halmozódó ellenszenv először tört ki nyílt lángokban. Aszkold és Dir nyomain, kik fölvevék a keresztséget, hittérítők nyomultak be Oroszországba és ezek az evangelium mellett, kétségkívül Róma s a latin világ ellen, engesztelhetetlen gyűlölséget is hirdettek.

Lassan terjedt eleinte a keresztyénség orosz földön. Tudjuk, hogy Olga, Igor özvegye, 957-ben Konstantinápolyban megkeresztelteté magát, de még fiát Svjatoszlávot sem volt képes rávenni, hogy az ősi pogányhitet elhagyja. Csak Vladimirnak, Olga unokájának, uralkodása alatt vált a keresztyénség, nem ugyan kényszereszközök alkalmazása nélkül, az orosz nép nagy többségének vallásává,²⁵⁾ ha mindjárt a pogányság sok helyütt még hosszabb ideig fennmaradt is. A keresztyénség elterjedésének s meghonosodásának s az ekként képződött orosz egyháznak külső története, e helyt többé nem érdekel bennünket. De annyit mégis röviden meg kell említenünk, hogy az első századokban nem csak a

püspökök, hanem a papok is, a byzanci birodalomból küldettek s hogy csak aránylag későn látunk oroszokat a püspöki székek birtokában. Oroszország első metropolitái, kik Kiebben székeltek, bár sok tekintetben önállóan igazgatták az egyházat, mégis a konstantinápolyi patriarcha fenhatósága alatt állottak. És e mellett a világi hatalom is folyvást lényeges befolyást gyakorolt egyházi ügyekben. Az orosz fejedelmek oly kiterjedt hatáskört igényeltek, sőt érvényesítettek is, nem annyira a hittételek fölött támadható, mint inkább a papságot s az egyház kormányzatát érdeklő kérdésekben, a milyennel e korban Nyugot-Európa leghatalmasabb fejedelmei sem bírtak. A tatáruralom nem bénítá meg az orosz egyházat, sőt épen ezen időszakban emelkedett az nagyobb jelentőségre. A tatárok, miként később a velök rokon mahomedán törökök is, nem űztek proselitismust. Meghagyták az orosz egyháznak szervezetét, vagyonát, templomait, sőt gyakran föltűnő pártfogásban is részesíték. Ezen jótétemények fejében, az orosz papság aztán szívesen hirdette a nép között, a föltétlen engedelmesség szükségességét a tatár khánok irányában. Ily módon az orosz egyház nagymérvben hozzájárult ugyan a szolgáltság érzelmének kifejtéséhez, melyen alapúl részben a későbbi autocratia, de másrészről megőrzé a nemzeti hitet és szokásokat, melyek a vallás támogatása nélkül aligha élhették volna túl a három százados elnyomatást. Később, midőn Oroszország megszabadulván a hosszas hűbéri viszonyból, mint egységes, független állam kezdett fejlődni, a világi hatalom önállóságával az egyháznak is menekülnie kellett az utolsó, bár inkább látszólagos, mint tényleges, idegen fensőségtől. A XVI. század végén a moszkvai metropolitát az akkori czár Oroszország patriarchájává proclamáltatá, minek követ-

keztében az orosz egyház a konstantinápolyi patriarchátustól tényleg elvált, noha a keleti hitű patriarchák között, még ma is, a konstantinápolyit tiszteli első gyanánt. Nagy Péter czár eltörölvén a patriarcha méltóságát, helyébe a synodust állítá, s ez által, miként eléggé érthetően kimondotta, biztosítá az állami egyeduralom befolyását az egyház körében, s létesíté azon szervezetet, mely jelenleg is érvényes az orosz egyházra nézve.²⁶⁾

Mint már említők, Oroszország történetében egyik legfontosabb mozzanatot kétségkívül azon tény képezi, hogy a keresztyénség Byzanczból, a byzanci felfogásnak megfelelőleg terjedt el oroszföldön.²⁷⁾ Mert tagadhatatlan, hogy a keleti és nyugoti egyházak között már igen korán oly lényeges különbségek léteztek, melyek nem maradhattak befolyás nélkül a különféle népekre, a mint az egyik vagy a másik hit elveit fogadták el. A főkülönbség azonban, nézetünk szerint, nem a dogma eltérő értelmezésében, hanem a külső ceremoniale különböző alkalmazásában keresendő. A civilizáció, a pogány ókorban úgy, mint a középkori renaissance idejében, vagy a mi előrehaladott századunkban, mindenütt és mindenkor a sokféle anyagi és szellemi ellentétek és súrlódások eredménye. Az emberi társadalom ezen óriási küzdelmének irányzatára olyan magokban véve elenyésző különbségek, milyenek az említett két egyházat egymástól elválasztják, állandó befolyással nem lehetnek. Igaz, hogy Byzancz utczáin egykor véres harcok folytak azon szerencsétlen betű miatt, mely az *ἁποστόλων* és *ἁποστολίων* szavaknak eltérő értelmet kölcsönöz. De az ily jelenségek nem egyebek, mint bizonyítványai az emberi szellem gyakori tévelygéseinek, melyek az összes emberiség haladási mozgalmában nyomtalanul eltűnnek, mint a hullámozó tengerbe dobott kő által okozott gyűrűzetek. Mindennél

sokkal fontosabb azon irány, melyet valamely számos hívvel biró egyház, mint a vallási nézeteknek látható szervezete és a társadalmi viszonyokba mélyen benyúló közvetítője, külső fejlődésében tanúsít s a melynek megfelelőleg céljait valósítani s a népekre és államokra hatni törekszik. E részben nevezetes különbséget észlelhetünk Róma és Byzancz között. Igyekezünk föntebb kimutatni azt, hogy mily körülmények hatása alatt jött létre e különbség. Legyen szabad most annak lényegéről is néhány szót mondanunk. A római püspökök, mivel Róma, az ismert világnak meghódítója, volt székhelyök, az újonnan keletkezett s hatalmasan emelkedő egyház számára is, hasonló fölényt óhajtottak biztosítani, legalább vallási tekintetben. Az állami hatalom elgyöngülése és folytonos sülyedése mellett, e törekvések a nyugoti birodalmat képező tartományokban érvényesülhettek is, még pedig oly mérvben, hogy a pápák nem-sokára világi fensőséget is gyakoroltak. Ekkor már az előbbi római provinciákból több újabb állam keletkezett barbár keverékkel és barbár fenhatóság alatt. A frankok, gothok, longobardok, burgundok országai nem Róma tartományait képezték ugyan, de a területökön talált régi római gyarmatok, midőn a barbár elemekkel elvegyültek, beolták a hódítókbá a világvárosnak mintegy hagyományos tiszteletét. És onnét nyerték a keresztyéniséget is. A katolikus egyház tehát, midőn a térítés nyugoton befejeztetett, megszűnt nemzeti egyház lenni. Azonban a legkülönbözőbb, egymástól teljesen független s egymással folytonos harcban élő nemzetek közös vallásuk fejéül mindnyájan elismerték a római pápát. Ezen történelmi fejlődés mintegy önként arra utalta a pápaságot, hogy az egyetemes és minden nemzeti jellemtől ment egyház által, egyetemes világ-uralomra

törekedjék. Innét származott aztán a katolikus egyháznak bámulatos központosított szervezete, mely az egész földgömböt behálóozván, még ma is legfőbb erejét képezi. Ily irány mellett természetes volt, hogy a római pápák a keleti keresztyének fölött is oly fensőséget igényeltek, a melyet a nyugoton gyakoroltak. Az ellenállás, melyre itt találtak, nem az eltérő hitelvekből (mert hiszen ilyenek a nyugoti catholicismus kebelében is léteztek), nem is egyes főpapok nagyravágyó versengéséből eredett, ha mindjárt látszólag ily indokok idézték is elő a szétválást. A birodalom két fele között még a görög-római kultúra korszakából fenmaradt nemzeti féltékenység és ellenszenv s a társadalmi különbségek tekinthetők, miként már jeleztük volt, az egyházi szakadás valódi okaiúl. Lassan fejlődött és érlelődött a két egyház teljes különválása, de a mindegyik által utóbb követendő sajátos irányzat kiindulási pontjait, már a IX. század közepe óta biztosan feltaláljuk. A keleti egyház nem terjedt túl a byzanci birodalom határain. A térítés, mely még előbb Konstantinápolyból Perzsiában s az arabok között eszközöltetett, nyomtalanúl eltűnt a diadalmasan előrenyomuló mahomedanismus nyomása alatt. Sőt a birodalomtól elfoglalt számos tartományban is végkép kiirtatott a keresztyénség. A keleti orthodox egyház tehát valóban a byzanci birodalomnak nemzeti egyháza volt. És mint ilyen, nem csak kényszerült a császárok világi hatalmát elismerni, sőt saját érdeke is arra ösztönzé, hogy sorsát ne válaszsza el az állam s különösen a császárság sorsától. A világi hatalomtól való ezen függés következtében, a keleti egyház soha sem tehetett szert oly önállóságra, oly általánosan elismert fensőségre, milyennel nyugoti testvére már igen korán dicsekedett. És épen ezen okoknál fogva nem fejlődhetett kebelében

a római egyházzal hasonló, egyetemes, az összes hívőket átkaroló, központosított szervezet. A konstantinápolyi patriarcha legtiszteltebb főpapja volt a keletnek, de nem egyszersmind az összes keleti egyház látható és teljhatalmú feje. Ezen fejlődési viszonyokból önként következett, hogy midőn Byzancz hanyatlásnak indult, a birodalommal eleinte csak laza összefüggésben álló, majd teljes függetlenségre emelkedő államok támadtak, melyek Konstantinápolyból nyerték volt a keresztséget. Az állami élet önállóságának megerősödésével, e politikailag külön vált területeken részletes nemzeti egyházak keletkeztek, melyeket a hittételek egységén kívül, hierarchicus kapcsolat nem fűzött többé egybe. A keleti egyház alkalmazkodása a mindenkori állami szervezethez és nemzeti léthez, a legfeltűnőbb különbség, mely közte és a nyugoti katholicismus között létezik. Jelenleg is keleten — hogy csak Európára szoritkozzunk — a konstantinápolyi patriarchatus mellett, Oroszország, Románia, Szerbia, Montenegro s Görögország teljesen független egyházait találjuk. És ezek mindegyike saját nyelvén végzi az isteni tiszteletet. Már e körülmény maga nagy befolyással volt s van még ma is, a vallási és nemzetiségi érzelmek egybeolvasztására. A vallásos buzgalom e népeknél csak bizonyos meghatározott állami kötelekek között talál kielégítést, melyek egyszersmind a nemzeti egyház fennállását is biztosítják, másrészt pedig a polgári és politikai viszonyok egyedül a vallással s annak személyesítőjével az egyházzal nyerhetnek óhajtott fejlődést. A keleti orthodox egyháznak ezen szétforgácsoltsága s a helyi alakulásokhoz simuló particularisticus nemzeti jellege, lényeges befolyással volt további fejlődésére. Hiányozván az egységes központosító legfőbb hatalom, mely, mint az istenség földi személyesítője, minden felmerülő

vitás kérdés fölött, korlátlan tekintélyénél fogva, végérvényesen dönthet s melyet a conciliumoknak gyakran eredményre nem vezető határozatai nem pótolhatnak, a keleti egyház, hogy elkerülje a hitelvek elágazásából s az újításokból támadható s különösen a nemzeti egyházak keletkezése óta majdnem elintézhetetlenné vált viszályokat, kénytelen volt szigorúan ragaszkodni a vallásnak régebben megállapított formáihoz s e részben minden reformot, mint egyházilag és államilag veszedelmest, visszautasítani. Innét származik a keleti orthodoxia körében észlelhető megállapodás, hogy úgy mondjuk, megkövesülés. Ezzel ellentétben a római pápaság története nem egyszer merész újítási szellemet mutat föl s bár a katholicismus kebelében észlelhető reformtörekvések, a reformáció által túlszárnyaltattak is, a katolikus egyháztól — a reactionnak egyes korszakait kivéve — nem lehet megtagadni a hajlékonyságot, nem csak a vallási dogmákkal, de még a nyugoti társadalom haladásával szemben sem. Ily hajlékonyságot nem találunk a keleti egyházban. Ha egykor Nyugot-Európa fejlődésének szellemi vívmányai, melyek eddig legalább sem a katholicismus, sem a reformált egyházak fennállását nem veszélyezteték, a keleten is elterjedhetnének, a rideg s megcsontosult egyháznak meg kellene dölnie a nélkül, hogy még csak sejthetnének is, hogy ez esetben mi lépne annak helyébe. Nagy jelentőséggel bírnak e viszonyok, melyeket összeségökben a byzantinismus nevével jelezhetünk, művelődési szempontból is.

A vallási nézetek s az egyházi szervezet hatását az emberi társadalom fejlődésére, legyen e hatás bár előnyös vagy hátrányos, nem lehet kétségbe vonni. És különösen oly népeknél, melyek, mint a barbárok a keresztyénség terjedésekor, még a fejlettség legalsóbb

fokán állottak, az általok elfogadott új tan, mely egy régibb kor nagyterjedelmű civilizációjának számos világnézetét elfogadta volt, az összes társadalmi és politikai alakulásoknak alapjául szolgált és kiindulási pontját képezé a szellemi művelődésnek is. Oroszországban, mint tudjuk, byzanci hittérítők hirdették először a keresztyénséget és pedig a nép nyelvén, mert Cyrill és Method, e görög eredetű két főpap, már a IX. század közepén lefordíták a szent-könyveket szláv nyelvre. És az új tannal együtt byzanci felfogás és gondolkozásmód, byzanci szokások és nézetek terjedtek el az orosz földön. Az orosz egyház nemzeti egyházzá vált s egybeforrt az állammal. Az orosz nép vallásossága és ragaszkodása az államhoz s annak intézményeihez, összeeső érzelmek. És e tekintetben oly mélyenható befolyást gyakorolt a századokon át fejlődő irányzat, hogy jelenleg még azon oroszok is, kik már kibontakozva a vakbuzgóság kötelékeiből vagy részben vagy egészen elfordultak a vallás tanaitól, de még a különféle hitfelekezetek is, nem csak nem lépnek nyíltan föl az uralkodó egyház ellen, sőt külsőleg legalább, mindenkor őszinte tiszteletet tanusítanak iránta, mert abban látják megtestesülve a nemzeti szellemet.²⁸⁾ Nyugot-Európában épen az egyház egyetemes jellegénél fogva a világi és egyházi elemek szétválása és eltérő fejlődési irányzata könnyebben létesülhetett. A világuralomra törekvő katholicismus egyöntetű szervezetének s az általánosan elfogadott latin nyelvnek segélyével, kétségkívül az egész nyugotot átható, ugyanazon kiindulási ponttal bíró nézeteket honosított meg az akkori társadalomban, tekintet nélkül a politikai határokra és intézményekre. A nemzeti különbségek és alakulások nem foszthatták meg a katholicismus egységes s hozzá férhetlen központját, ezen minden irányban ki-

terjedő egyenletes befolyásától. Egész Nyugot-Európában egy hasonló alapokon nyugvó társadalmi rend keletkezett, mely keresztül törte az államok között fennálló válaszfalakat. Keleten ellenben minden állam határain túl a társadalom is teljesen változott jelleget mutat. És midőn bekövetkezett Nyugoton az újraébredés kora, a reactió az addigi irányzattal szemben szintén egyetemleges, a legkülönbözőbb államokban is hasonló módon és eszközökkel kezdte meg küzdelmét. Az egyöntetű gondolkozás, melyet a katolikus egyház teremtett, annak ellenében hasonlóan egyöntetű gondolkozást hozott létre. Az óriási tusában, melyet az egyházi hatalom s a polgárosultság ébredő szelleme vívtak egymással, a rokon nézetek mindenütt találkoztak, nemzeti és állami különbségek nem gátolhaták azokat, hiszen még a latin nyelv is, melynek általános gyakorlatát az egyház saját céljaira használta föl, most fegyverré és pedig hatalmas fegyverré vált az új eszmékért harcolók kezében, kik ezen eszköz nélkül talán soha meg nem értették volna egymást, soha oly egyetemes mozgalmat nem hozhattak volna létre. E nagyszerű küzdelmekből és súrlódásokból emelkedett ki lassan az a fenséges mű, mindnyájunk közös birtoka, melyet jelenleg nyugot-európai civilizációnak nevezünk s melytől, bár annak megteremtésében minden nemzetnek s fajnak meg vannak saját érdemei, a *καθολικόν* jelleget, e kifejezésnek szó szerinti értelmében meg nem tagadhatjuk. És kétségtelen az is, hogy a renaissance nagy mozgalmának a leghatalmasabb dőfést, az egyéniség szunnyadó s a régi római felfogástól oly nagy mérvben eltérő érzetének fölébredése adta. E részben pedig, bár önkénytelenül, nagy érdeme van a katolikus egyháznak is. Az egyház szervezete tágas tért nyitott az egyéni nagyraevágás előtt, s a világi hatalom gyakorolhatásának

lehetősége készteté az egyháziakat is, felhasználni az eszközöket, melyek azt megszerezheték és biztosíthaták. És valóban az egész középkor tartama alatt s az újabb kor első századaiban is, nem egy pápát találunk, ki a világi tudományt és művészetet buzgó pártolásban részesíté.

Mindez máskép volt Oroszországban. Az egyház nemzeti jellege felkölté és nagy mérvben fokozta ugyan az államhoz való ragaszkodás érzetét, de annak csak annyiban tulajdonít értéket, a mennyiben a valláson alapszik. A latinismusnak gyűlölete, mely az első byzanci térítőkkal hatolt be orosz földre, csakhamar nemzeti erénynyé vált s átvitetett mind arra, a mi nyugotról jöve, a nyugoti szellem bélyegét viselé magán. E mély gyűlölségen törtek meg az únió érdekében tett kísérletek s a nyugoti tartományokban Lengyelország hosszú uralmának a Nyugot szellemében kifejtett törekvései. A mozdulatlan keleti egyház kebelében reformról szó sem lehetett. Támadtak ugyan és támadnak még ma is secták, de a köztök létező különbségek inkább csak külsőségekre vonatkoznak, és minden esetre nevezetes jelenség, hogy az úgynevezett sztaroverczi-k (óhitűek) felekezete, mely igen elterjedt Oroszországban, épen azért vált külön az uralkodó egyháztól, mert ez utóbbi, némely elavult vagy hibás tételeket a szentkönyvekben, megmásítani iparkodott. Az egyetlen nagy mozgalom tehát Oroszországban egyházi téren, reform helyett hátrálást idézett elő. A mozdulatlanul elzárkozott, az ősi formák változatlanúságát ridegen fenntartó egyháztól, azon nagy befolyás következtében, melyet a népre mindenkor gyakorolt az összes orosz társadalomra átment a régi szokásokhoz való ragaszkodás s az ellenszenv minden iránt, a mi idegen. Ezen irányzathól aztán önként folyik a nemzeti

fejlődés értékének túlbecsülése. És ha még figyelembe vesszük azon elemeket, melyek a tatáruralom maradványai gyanánt honosodtak meg, bár átalakulva, az orosz társadalomban és ha még tekintettel vagyunk azon körülményre, hogy egyfelől az egész nemzetet túl-emelkedő czári hatalom, mely előtt egyének és osztályok különbség nélkül egyenlővé törpülnek, másfelől pedig a még sok tekintetben fennálló községi rendszer erőteljes egyéniségek kiválását majdnem lehetetlenné teszi, — természetesnek fogjuk találni, hogy ily úton haladva, Oroszország nem vonatott be a nyugoti polgárosultság mozgalmába, sőt hogy igyekezett azt mindenkor távol tartani határaitól. Egyes belátóbb fejedelmek törekvése megküzdeni a nemzeti árral, s nyugoti művészek, mesterelemek, tudósok és katonák betelepítése által nyugoti művelődést és szellemet honosítani meg Oroszországban, hajótörést szenvedett. Még Nagy Péter óriási erőfeszítése sem mutathat fel oly eredményt, a melyet attól várni lehetett volna. Az orosz társadalom felsőbb osztályai elsajátíták a nyugoti polgárosultság külső mázát. A nyugoti tudományosság tényleges vivmányai, a positiv ismeretek kétségkívül nagy mérvben elterjedtek Oroszországban, de a nyugoti civilizáció szelleme nem tudott behatolni a roppant terjedelmű birodalomba. A kívülről jövő hatások összeütközéséből a belfejlődés elemeivel, nem támadt még összhang, sőt némely jelekből ítélve ily összhang, ily kibékülés és ennek következtében talán erőteljes haladás a nyugoti civilizáció ösvényén, alig remélhető többé. Még a műveltebb osztályok is inkább hajlanak azon fölfogás felé, hogy a nyugot-európai szellemi befolyás kiküszöbölése s a tisztán nemzeti, vagy legalább ilyenek gyanánt képzelt és hirdetett elemek ápolása és kifejtése által válhatik egyedül lehetségessé

nem csak Oroszország civilizációja, de a — nézetök szerint — elvénült, korhadt európai társadalom újjá-
ébredése is. A nemzet zöme pedig megvetéssel, vagy
legalább idegenkedéssel tekint, ma is, úgy mint századok
előtt, a Nyugat országaira. A vallási és állami elemek
vegyülékéből keletkezett szent Oroszország fogalma képezi
reá nézve még mindig a világ összeségét, melyen kívül
már csak eretnekek, tehát ellenségek léteznek. Nem csoda
ennélfogva, hogy az orosz nép minden háborút más hitű
népek (még keresztyének) ellen is, a legújabb időkig,
némileg szent háborúnak tekint.

Az óriási terület és népesség mellett, melylyel Orosz-
ország bír, aggódva kérdezhetjük magunktól, vajon a
különleges irány, melyet az orosz nemzet oly egyön-
tetűleg látszik követni, tartós lesz-e? vajon az orosz
fejlődési alakzatok valóban hivatva vannak-e túlszárnyalni
a nyugot-európai művelődést? avagy az orosz társadalom
belső életében léteznek-e oly kórtünetek, melyek túlsúlyra
emelkedve, lényeges átalakulásokat idézhetnének elő
magában Oroszországban s talán épen a nyugoti civili-
záció érdekében? Bármily nagy horderővel birjanak is
e kérdések, nem tartóztván szorosán e munka tárgyához
azoknak fejtegetésébe jelenleg nem bocsátkozhatunk.

VI.

Elmondottuk röviden az okokat és körülményeket, melyek a varégeket azonnal megtelepedésük után orosz földön, Konstantinápoly s a byzanci birodalom ellen intézett támadásokra ösztönzék; jeleztük azt is, miként szüntek meg az annyi szívóssággal meg-megújuló hadjáratok, a részlet-fejedelemségek keletkezése után beállott ziláltság következtében s miként váltak teljesen lehetetlenné a tatáruralom tartama alatt. Midőn Oroszország a XV. század vége felé visszanyerte függetlenségét s megerősült az egy- séges államfejlődés, hosszabb ideig volt még kénytelen vészes harczokat folytatni a lithván-lengyel birodalommal, melyek az orosz népnek egész erejét s áldozatkészségét igénybe vették. De e közben Oroszország ismertté kezdett lenni a nyugoti államok előtt és szövetsége vagy ellenséges magatartása már akkor némi súlylyal birt az európai politikában. Az ekként ébredező nemzeti önértetnél azonban nagyobb s mélyebben ható befolyást gyakoroltak a vallás és az egyház. Bármily viszontagságok érték is az orosz népet a varégo-ruszs államalapítás óta, az egy- ház befolyása a keresztyénség elterjedésétől kezdve, folyvást haladó irányzatot mutat, s mint láttuk még a

tatár elnyomatás korszaka alatt is erősbödött s növelé hatalmát. Az egyház Oroszországban nemzeti egyházzá vált és felkarolva mintegy, a nép összes szellemi és érzelmi világát, mint többször említők, egybeforrt a nemzettel. Daczára ezen kiválólag nemzeti jellegű fejlődésének, az egyház sohasem feledkezett meg byzanczi eredetéről, s talán épen, mert nem volt a konstantinápolyi patriarchának ridegen alárendelve s így nem is tartatott annak túlkapásaitól, hiven megőrzé a tiszteletet Byzancz, mint az Oroszországban is uralkodó vallás bölcsője iránt. A byzanczi szellem folytonos hatása az orosz egyházban s a társadalom alakulásaiban és fejlődésében, mindenkor Konstantinápoly felé irányzá az orosz nép tekintetét. A Nyugottól lehetőleg elzárkozó, ősi nemzeti szokásokból ugyan, de túlnyomólag byzanczi felfogás és nézetek szerint képződő orosz közérzületben élénken fennmaradt a nem minden irigységtől ment bámulat Byzancz iránt s legalább a szellemi összeköttetés érzete. És épen akkor, midőn Oroszország a tatáruralom lehanyatlásával szabadabban kezdett lélegzeni, midőn tehát cselekvési képessége kifelé is nagyobb mérvben fokozódott, a mind eddig inkább csak eszményi orosz-byzanczi viszonyban egy nevezetes és egészen új mozzanat lép előtérbe. A XV. század közepe táján Konstantinápoly a törökök hatalmába került. E nagy horderejű esemény, mely oly jelentékeny befolyást gyakorolt egész Európa sorsára, képezi az újabbkori, keletfelé irányuló orosz törekvéseknek is kiindulási pontját. Nem azonnal észlelhetjük annak befolyását Oroszországban. Az orosz állam akkor még sokkal inkább el volt foglalva a belalakulás nehézségeivel s a nyugotról fenyegető támadások visszaverésével, hogy sem, pusztán hajlamait követve, nagyobb mérvű s messzebb terjedő vállalatokba hősát-

kozhatott volna. Később azonban, a belviszonyok megszilárdulásával s az állami hatalom erősödésével, Oroszország figyelme ismét Konstantinápoly felé fordul, nagyobb mérvben mint valaha, s most már határozottan körvonalzott célokat követve. És ha mindjárt az első érintkezések az orosz s a török birodalom között barátságosak voltak is, ezt egyedül az ozmánok nagy hatalmának s Oroszország gyöngeségének kell tulajdonítanunk. Nemsokára azonban megkezdődik a küzdelem a két állam vagy inkább a két vallás között, ez óriási küzdelem, mely annyi idő óta tart már, változó szerencsével és döntő eredmény nélkül, de mégis egészben véve Oroszország előnyt mozdítván elő. És e hosszas harcokon veres fonalként vonul végig a vallási mozzanat. Az ozmánok európai hódításainak következtében a keleti orthodox egyház hívei mahomedán fensőség alá jutottak. Egyedül Oroszországban őrzé meg függetlenségét a keleti egyház, az önálló állami szervezet keretében. És e percztől kezdve, bár a konstantinápolyi patriarcha soha sem mondott le fenhatóságáról az ozmán birodalom keresztyénei fölött, ezek mégis lassanként az ugyanazon vallást követő Oroszországot kezdték természetes védőjök gyanánt tekinteni és az orosz nép érdekeltsége a vallási búzgalom egész hevével ébredt föl, keleti hitsorsai iránt.

Törökországnak minden politikai önállóságtól megfosztott keresztyén lakószáma leg súlyosabban, természetesen, a vallási téren szenvedett elnyomatást érezték. A hosszas szolgaságban a fajrokonság érzete s az államiság eszméje, mely az elvesztett szabadság és önállóság korában is a különböző népeknél, u. m.: görögök, bulgárok, szerbek, albánok, különbözőképen nyilatkozott volt, majdnem teljesen elenyészett. Annál mélyebb gyökeret vert azonban az elnyomott népek lelkületében a vallásos érzelem

s a ragaszkodás az ősi keresztyén hithez, mely egyedül volt még képes a hívőket megóvni a kétségbeeséstől, egy szebb jövő vagy legalább egy boldog túlvilág reményével kecsegtetvén őket. A hódító mozlimek s a meghódított rája között egyedül a hitkülönbség képezte a megdönt-hetetlen válaszfalat. Egyfelől a politikai és társadalmi jogok összesége, a birtoklás és a hatalom, másfelől pedig mind ennek teljes hiánya, a két vallás szerint oszlott meg mahomedának és keresztyének között. És ezért a vallás ugyanazonossága képezte azon egyetlen kapcsot, mely a török birodalom keresztyénségét, daczára a lényeges faj- és nyelvkülönbségeknek, egyenlő érdekekkel törekvésekkel és vágyakkal fűzte egymáshoz. Mahomedának és keresztyének inkább mint hitfelekezetek s nem annyira mint politikai elnyomók és elnyomottak állottak egymással szemben. Így nyilatkoztak az ellentétek magában az ozmán birodalomban s ily színben tünt fel a birodalom kifelé is. Azon hosszas és véres háborúk, melyeket Konstantinápoly eleste óta Európa különféle államai, a növekvő ozmán hatalom ellen viseltek, majdnem kivétel nélkül a keresztyén vallás nevében és érdekében kezdettek. Európa a rája szenvedésében mindenkéféltől a keresztyén hit üldöztetését látta, a rája pedig vallásának — a nemzeti, vagy legalább faji lét ez utolsó menedékének — szabad gyakorolhatását reménylette a külhatalmak rokonszenvétől és segélyétől. Az ozmán birodalom hanyatlásával lassanként szünni kezdett a félelem is, mely a művelt világot pár századon át remegésben tartá s az újkori minden irányú fejlődés hatása alatt elenyészett a lelkesedés is, mely előbb egyeket s államokat a keresztyénség érdekében fegyverfogásra bűzditott a mahomedánok ellen. És ekkor az időközben megerősödött s hatalmassá vált Oroszország

vette át az Európa által elejtett szerepet, t. i. a keleti keresztyének védelmét. Oroszországra nézve pedig e részben a keresztyénség általános érdekei mellett még azon szorosabb kapocs is közreműködött, mely a keleti orthodoxia hívői között létezik.²⁹⁾ Ha végig tekintünk Oroszország fejlődésén, miként azt fentebb vázolni megkísérettük, ha figyelembe vesszük azon rendkívüli befolyást, melyet a byzantinismus az orosz nép nézlet világára kezdettől fogva gyakorolt, s ha végre nem feledkezünk meg az orosz egyháznak sajátos alakulási módozatairól és helyzetéről s azon nagy fontosságú szerepről, melyet a vallás mindenkor játszott Oroszországban, áthatva nem csak a társadalmi, de az állami formákat s a nemzet politikai törekvéseinek is alapul szolgálva s irányt kölcsönözve, — nem fogjuk pusztán a nemzeti hiúságban, nagyravágyásban vagy terjeszkedési ösztönben keresni azon mozgalom magyarázatát, mely az összes orosz népet megragadva, századok óta a Balkán-félsziget és Konstantinápoly elfoglalására ösztönzi. A küzdelem a byzanci birodalom területén keletkezett ozmán hatalom ellen, szent harc az orosz nemzet felfogása szerint; a keleti egyháznak újabbkori keresztes háborúja ez.³⁰⁾ Tagadhatatlan tehát, hogy Oroszország keleti törekvései, nem ugyan a keresztyénség védelmének palástja alatt, — e kifejezés helytelen lenne, hanem igen is a keresztyénség, vagy inkább a keleti orthodoxia érdekei által indítottak tényleg hódításokra irányulnak. De ez nem is lehet másként. Egy nagy nemzet, mely érzi, ha semmi egyébben, legalább a számarányokban s a nemzetiségi egyöntetűségben rejlő erejét, mely őszintén, mélyen meg van győződve a hagyományos fejlődésen alapuló missiójának helyességéről, mely igen természetesen saját politikai, társadalmi és egyházi szervezetét tekinti a legfőbbkéte-

sebbnek; — lehetetlen, hogy ne iparkodnék hatalmát, sőt tényleges uralmát is, mindinkább kiterjeszteni, hogy annál könnyebben, annál teljesebben megfelelhessen valódi, vagy talán csak képzelt, de reá nézve mindenesetre erkölcsi kényszerrel bíró, rendeltetésének. Ily ösztönszerű, a nemzet létével egybeforrt, századokon átvonuló s minden visszautasítás daczára bámulatos szívóssággal megújuló törekvések, a legkisebb nemzet részéről is figyelmet érdemelnének. Az óriási Oroszországban világtörténelmi fontossággal bírnak.³¹⁾ Nem szenved kétséget, hogy Oroszországnak vallás-politikai színezetű hódítási tervei a Balkán-félsziget s Konstantinápoly ellen, veszélyesekké válhatnak más államokra nézve is, melyek jelenleg még nem érintetnek azok által. Lehet-e és mily eszközökkel elhárítani e veszélyt, e kérdés megfejtése a jövőt illetőleg a gyakorlati politika körébe tartozik. A mi feladatunk e helyt nem lehetett egyéb, mint kimutatni a múltban azon okokat, viszonyokat és fejlődési irányzatokat, melyek Oroszországnak a Kelet ellen meg-megújuló támadásait, mint történelmi tény, megmagyarázhatják.³²⁾

És most áttérhetünk az orosz-török küzdelmek részleteire a jelen század kezdetéig.

VII.

Majdnem egyidejűleg az orosz állam alakulásával kezdett nyugoton Lengyelország fejlődni. Eleinte csekély területre szoritkozva, csak lassanként emelkedett a lengyel állam, német, lithván és orosz szomszédai között; fejlődési irányzata azonban már kezdettől fogva lényegesen eltért attól, melyet az orosz fejedelemségek követtek. A míg ezekben a byzanci befolyás nyert igen korán túlsúlyt, a lengyelek a római katolicismus által térítettván meg, bevonattak a nyugoti gondolkozásmód keretébe s ez által örökre elváltak a keleti rokon szláv fajoktól. Nemsokára a tulajdonképeni orosz és lengyel tartományok között a csakhamar nagy tekintélyvel bíró, de mulékony lithván birodalom kezdé határait az apró orosz részlet-fejedelemségek rovására terjeszteni. Midőn utóbb Lengyelország Halicsot megszerezte s Lithvániával is únióra lépett, uralma alatt a mai nyugoti Oroszországnak számos tartományát is egyesité. A tatár járomtól megmenekült oroszok, az oly hosszas elnyomtatás után visszanyert önállóságokat most nyugotról látták nagy mérvben fenyegetve. A lengyel hódítási tervek nagyobb ellenszenvet, élénkebb visszahatást szültek, mint

a tatár fensőség. A keleti orthodoxia s a nyugoti katholicismus állottak itt egymással szemben. És az orosz papság, mely oly hű szolgája tudott lenni századokon át a mahomedán tatároknak, a Byzancztól öröklött engesztelhetetlen gyűlölség által ösztönözve, nem szünt meg ellenállásra ingerelni a népet Lengyelország ellen. Oroszország, mely hosszú időn át meghunyászkodva borúlt a khánok lábaihoz, valóban rendkívüli erélyt és áldozatkészséget fejtett ki a lengyel törekvésekkel szemben. A nyugoti tartományok több időre elvesztek ugyan, ideiglenesen a Kreml is kénytelen volt lengyel őrséget befogadni, sőt egy ízben az orosz bojárok egy lengyel fejedelmet választottak meg a czári trónra, mindazáltal a lengyel uralom nem fészkelhette be magát Oroszország szívébe. Századokon át folyt változó szerencsével, de a vallási vakbúzgóság elkeseredettségével, a küzdelem lengyelek és oroszok között. A végeredmény a legyőzött fél végenyészete lehetett csak. Mert mindkét részről az ősi hit fentarthatása forgott kérdésben, s ez kétségkívül fontosabb volt az állami önállóságnál s a nemzetiségnél is, mert ezek a keleti és nyugoti egyházak antagonizmusa következtében valóban amazon alapultak. Nem csoda tehát, hogy a lengyel háborúk, melyekbe időről időre Svédország is belevegyült, a még meg nem erősödött Oroszországnak egész erejét, összes tevékenységét igénybe vették. Konstantinápoly eleste is tehát, mely eseménynek hire egész Európát oly fájdalmasan érinté, nem idézett elő nagyobb mérvű hatást orosz földön. Pedig már a XIV. század vége óta sokan a török pusztítások előtt minden irányban menekülő keleti keresztények közül Oroszországban kerestek s találtak is menhelyet s elvívék hírét a szenvedéseknek, melyeket tűrniök kellett.³³⁾ De Oroszország ekkor még maga sem

menekült meg teljesen a tatár fensőségtől s a lengyel ügyek és a belviszályok is annyira elfoglalták, hogy nem kísérhette figyelemmel az ozmánok hatalmának terjedését, mely különben sem fenyegette még az orosz határokat. A XV. század vége felé lépett először közelebbi érintkezésbe az orosz nagyfejedelem a szultánokkal.

Az „arany horda“, melynek uralmát hosszú időn át oly súlyosan érezte Oroszország, a különböző tatár törzsek között támadt belviszályok következtében, lassanként hanyatlásnak indult. Egymásután támadtak a független khánságok, az első Kazánban, majd Astrachanban; 1466-ban külön vált Krimia is. Végre a nogai tatárok az arany hordának hatalmát teljesen megsemmisíték 1480-ban. III. Iván, moszkvai nagyfejedelem, még ezen esemény előtt szövetségre lépett Mengeli Giraival, a krimi tatár-fejedelemmel s ezen viszony által jutott először érintkezésbe az ozmán birodalommal. Konstantinápoly elfoglalása után ellenállhatatlan erővel hatoltak előre minden irányban II. Mohamed győzelmes seregei. Az 1475-ik évben Kaffa, a gazdag genuai gyarmat a Mäotis partján, három napi ostrom után kinyitá kapuit a török nagyvezér előtt. Nemsokára Azóv s még több parti vár is meghódolt és a szultán most már fennhatósági jogokat igényelvén Krimiára is, azt mint török hűbért Mengeli Girainak adományozta.³⁴) A krimi tatárok ez idő óta nagy szerepet játszottak az orosz-török viszályokban.

Kaffa és Azóv, e nevezetes két emporium, az orosz kereskedésnek is végpontjait képezé. Az ott megtelepedett vagy oda járó orosz kereskedők most már a török hatóságokkal voltak kénytelenek érintkezésbe lépni, s ez utóbbiak részéről nem egyszer igaztalan bánásmódban

részesültek. Kétségtelen, hogy III. Iván, már ekkor ellenséges indulattal szemlélte a porta hatalmának terjedését, de sokkal gyöngébb lévén, hogy sem a diadalmas ozmánok ellen támadólag léphetett volna föl s Mengeli Giraitól, ki hűbér-ura és szövetséges társa között szivélyes viszonyt igyekezett létesíteni, azon biztosítást nyervén, hogy számíthat a szultán barátságára, 1495-ben követet küldött Konstantinápolyba, az orosz kereskedők sérelmeinek orvoslása végett. Bajazid szultán előzékenyen fogadta a követséget s a pasáknak szigorúan megtiltotta az orosz kereskedők háborgatását.³⁵⁾ Ezen idő óta a a szultánok és az orosz nagyfejedelmek, utóbb czárok, több ízben váltottak követségeket egymással. A békés viszonyok hosszasabban nem zavartattak meg, ha mindjárt némely orosz fejedelem, mint például IV. Vaszilij, már fenyegetőleg is mert föllépni.³⁶⁾ A szultánok nem igen teljesítették ugyan Oroszország kívánságait, de ekkor még egyik hatalomnak sem állott érdekében nyílt szakadást idézni elő. Mindazáltal a látszólagos barátságos hangulat mellett, a viszony Oroszország és a porta között, lassanként mind feszültebbé vált. A tatárok folytonos betörései és pusztításai nagymérvben nyugtalanították az orosz tartományokat; s miután e zabolátlan hordák névleg legalább a porta hűbéresei voltak, az orosz fejedelmek jogos panaszt emeltek ily rabló hadjáratok miatt Konstantinápolyban. Másrésről pedig az orosz fegyveres csapatok által a tatár kalandozások megtorlásául az ő területökre intézett betörések, ismét a portát ingerelték. Midőn azonban kölcsönös magyarázatra került a dolog, rendesen mindenik fél igyekezett magáról elhárítani a felelősséget, saját alattvalóinak vagy hűbéreseinek önkényes vállalatai miatt. Az orosz fejedelmek nem is folyamadhattak más eszközhöz a meg-

megújuló pusztítások elhárítása végett, mint az egyenlenség szításához, a még fennálló, de belviszályok által elgyöngült különböző tatár khánságok között. És végre sikerült is rettentő Ivánnak 1552-ben, Kazánt, 1554-ben pedig Astrachant elfoglalnia. Ekként csak még a krimi tatárok őrizték meg függetlenségüket Oroszországgal szemben s ingadozván a porta fenhatósága és az orosz barátság között, de mégis inkább az előbbi felé hajolva, még több izben dúlták föl az orosz tartományokat. A Krim birtoka végett aztán véres háborúk fejlődtek ki Oroszország és a török birodalom között.

Az első tényleges összeütközés orosz és török csapatok között, bár az még akkor nem előre tervezett háború eredménye volt, az 1569-ik évben történt. Szulejman szultán nagyszerű terve, a Volgát a Donnal csatorna által összekötni s ekként új utat nyitni a kereskedésnek, de egyszersmind az ozmánok hatalmát ama vidéken megszilárdítani, szolgált az említett összeütközés indokául. Devlet Girai, a krimi khán, a szultán parancsára sereget és pénzt volt kénytelen gyűjteni a terv kivételére. A khán azonban, tartván a porta közvetlen uralmának megerősödésétől, elárulta a szultán szándékát az orosz czárnak, s egyszersmind a szultánt is lebeszélte annak fogatosításáról. Szelim idejében azonban török csapatok jelentek meg Krimben, melyek Devlet Girai seregével egyesülve, a kijelölt pontra nyomultak és azonnal hozzá kezdettek a munkához. A tatár khán azonban nemcsak a czárt biztatta folytonosan támadásra, de a török seregben is oly elégedetlenséget s aggodalmakat tudott ébreszteni, hogy az 1569-ik év szeptember havában gyorsan közelgő 15.000 főnyi orosz haderőnek sikerült, a sokkal nagyobb számú török-tatár csapatokat, visszavonulások közben teljesen szétverni. És mégis

a porta nem csak nem igyekezett boszút állani Iván czár merész tettéért, sőt az egy évvel később Konstantinápolyban megjelent orosz követség, még kitüntető fogadtatásban is részesült s előnyöket eszközölhetett ki az orosz kereskedők javára.³⁷⁾

Oroszország ekkor már oly hatalom volt, melyet a portának kimélni kellett. A nyugoti keresztény államokkal folytonos harczokat viselő török birodalomra nézve föltötte veszélyessé válhatott volna, ha a mindinkább emelkedő Oroszország is ellene támad. Pedig egykorúak az orosz haderőt a XVI. század másodig felében 150.000, sőt némelyek 400.000 főre becsülték. Igaz, hogy e hadsereg ekkor még csak rendetlen csapatokból állott, de nagy tömegénél fogva mindenesetre figyelmet érdemelt. Másrészt való az is, hogy a krimi tatárok, noha már több ízben érzékeny vereségeket szenvedtek volt a czár hadaitól, még mindig fentarták uralmokat s mint egy élőfalat képeztek Oroszország és a török birodalom között. Csak hogy e nyugtalan, zsákmányszomjas, kalandor szellemű népre a porta sem számíthatott teljesen. Saját pillanatnyi érdekeiket követve, a tatár khánok, mint főnnebb is láttuk, nem egyszer az orosz fejedelmekkel léptek szövetségre, saját hűbér-úraik ellen. Ezen viszonyok mellett más okok is működtek közre, melyek a porta aggodalmait növelték s mérsékletre inték Oroszország iránt. A nyugoti hatalmak, melyeknek valódi rögeszméjévé vált Konstantinápoly visszafoglalása s a törökök kiűzetése Európából, de melyek részint az ozmánok túlnyomó ereje, részint a magok között uralkodó meghasonlás és féltékenykedés miatt, mind eddig czélt nem érthettek, megalégedéssel vettek tudomást a különben alig ismert moszkvai nagyfejedelemség emelkedéséről, mert reménylették, hogy e részről hathatós támogatásra

számíthatnak a török birodalom s a mahomedanizmus ellen irányzott törekvéseikben. Állítólag már II. Fülöp, spanyol király, háborúra búzditotta IV. Iván czárt a porta ellen, sőt e czélra fegyvereket s különösen ágyúkat is küldött neki.³⁸⁾ Az orosz-török viszonyok, nemcsak tényleges nyilvánulásait, de még a jövőre kiható horderejüket illetőleg is nagymérvben felköltötték az akkori Európa figyelmét. A vallásközösség, mely az ozmán birodalom keresztyén népeit első sorban Oroszországhoz csatolá s ez utóbbit azoknak természetes védnöke gyanánt tünteté föl, már e korban nagyfontosságú tényezőül ismertetett el Nyugat-Európában. Nem is maradt titok, hogy az orosz nagyfejedelmek a keleti egyházat gyakran pénzsegélyben részesíték, részint évi adományokat juttatván a patriarcháknak s az egyes kolostoroknak, részint megfizetvén helyettök a porta által követelt sarcot. Ily tények s viszonyok hatása alatt, természetesen mindinkább terjedt azon nézet, hogy Oroszország, mint Bulgária, Szerbia, Bosznia, Morea és Görögország vallási oltalmazója, nagy szerepre van hivatva az ozmánok ellen keletkezhető harcokban.³⁹⁾ Nem csodálkozhatunk azon sem, hogy az oly távol eső barbár Oroszországnak esetleges terjeszkedése és területnagybodása az európai török birodalom rovására, nemcsak veszélyesnek nem tűnt föl a nyugoti államok közvéleménye előtt, sőt még kívánatosnak is látszott. Az akkori művelt világ a törököt tekinté egész Európa legfélelmesebb ellenségének, melytől minden áron szabadúlni óhajtott. Úgy látszik azonban, hogy már a porta is fölismerte a veszélyt, mely az ozmán birodalomra háromolhatnék a keresztyén rája rokonszenvéből, a területben és hatalomban folyvást növekvő Oroszország iránt. Az innen származó aggodalmakban kell aligha nem azon mérséklet magyarázatát

keresnünk, melyet a különben még mindig rettegett szultán, 1570-ben is, az orosz czár irányában tanúsított. Másrészt az orosz czárok sem tartották tanácsosnak, nyíltan s közvetlenül szembeszállani az ozmánok még mindig félelmes erejével és ezért ellenállottak a nyugotról jövő szövetségi ajánlatoknak. Különben is Lengyelországgal szemben, az orosz és török érdekek, legalább rövid időre, találkoztak. A két nagy hatalom, mely hivatva volt, a legújabb korig véget nem érő élet-halál harcot folytatni egymással, a XVI. század végén s a XVII. elején mint egy hallgatólág elhalasztá még a küzdelmet, melynek elkerülhetetlen bekövetkeztét nemcsak magok az érdekelt felek sejtették, de Európában is előrelátták már. Mindkettő a közös ellenség, a lengyelek ellen fordult. Midőn Mihály az első czár a Romanow házból, 1632-ben, daczára a fennálló fegyverszünetnek, Lengyelországot megtámadá, egyszersmind követséget küldött Konstantinápolyba, felszólítván a szultánt, hogy vegyen részt a háborúban. A szultán maga Ázsiában lévén elfoglalva, nem küldhetett sereget, de nem ellenzé, hogy a nagyravágyó félig független ocsakovi kormányzó, Ábáza pasa, tatár csapatokkal egyesülten, be ne törjön Lengyelországba.⁴⁰⁾ A hős lengyel vezéreknek sikerült ugyan visszaverni a kettős támadást, de ez által végkép el nem háríthaták hazájokról, a lassan bár, de feltartóztathatatlanul tornyosuló veszélyt. A pillanatnyilag létrejött orosz-török egyetértés nem lehetett tartós, a dolog természeténél fogva. A határviellongások, tatárok s kozákok között, nem szűntek meg ezentúl sem, de azért mind a két fél igyekezett ezen kalandos vállalatok miatt a felelősséget magáról elhárítani. Ismervén vagy legalább sejtven egymás erejét, mintegy előre félve a bekövetkezendő összeütközés következményeitől, úgy Oroszország,

mint a porta évtizedeken át figyelő állást foglaltak el egymással szemben s követségek és kölcsönös engedékenység által igyekeztek, a mindinkább bonyoluló viszonyok barátságos színezetét, lehetőleg fentartani. Így történt, hogy midőn 1637-ben kozák csapatok Azóvot elfoglalták, a czár ünnepélyesen kijelenté Konstantinápolyban, hogy ez tudta és beleegyezése nélkül történt. Midőn aztán 1642-ben egy sikertelen kísérlet után a porta nagy haderőt küldött Azóv ellen, Mihály czár megfélemlítve Lupul moldvai fejedelem besugásai által, ki elhiteté vele, hogy ha az orosz és török birodalmak között háború törne ki, a porta összes keresztyén alattvalóit, kik a hitközösségnél fogva a czárt tekintik fejökül, kiirtatná, de saját Konstantinápolyban időző követeitől is aggasztó tudósításokat nyervén a nagymérvű török készülődésekről, és végre a Moszkvában tartott nemzetgyűlés nyilatkozataiból meggyőződván, a belső viszonyok szomorú állapotáról, parancsot adott a kozákoknak, hogy Azóvot hagyják el s nyugodtan eltúrte, hogy a nevezetes határhely ismét török uralom alá került.⁴¹⁾ Az ily kényszerű engedékenység természetesen csak növelé az ellenszenvet a két állam között.

De még később is, midőn a velencei signoria, a közte és a porta között 1645-ben kiütött hosszú háború változó esélyei által szoríttatva, az összes európai hatalmakat szövetségre szólítá fel s Alexej orosz czár közreműködését is megnyerni igyekezett, a czár még mindig a lengyel ügyeknek tulajdonítván a legnagyobb fontosságot, nem volt reá birható a részvételre az ozmánok ellen folytatott harcokban. Említésre méltó tény, hogy ezen alkudozások közben velenceiek hangsúlyozták különösen azon körülményt, hogy a török birodalom keresztyénei, kik szintén a keleti egyház hitelveit vallják, az

orosz czártól várják felszabadításokat s ennél fogva Oroszország könnyen szétrobbanthatja a szultán hatalmát saját területén.⁴²⁾ Daczára a mindkét oldalról tanúsított mérsékletnek, végre is törésre került a dolog. A tatárok és kozákok viszáljai, kik közül az utóbbiak akkor már orosz, lengyel és török fensőség között ingadoztak, háborút idéztek elő a porta és Lengyelország között, mely első ízben a budzsaki békekötéssel végződött. Ennek értelmében Podolia török tartományná lett, az Ukraina pedig a szultán fenhatóságát elismerő kozákok birtokában maradt. A háború további folyamában Szobieszkynak sikerült ugyan az elvesztett tartományok és városok egy részét visszaszerezni, de nem volt képes az ozmánokat e vidékről teljesen kiszorítani. Alexej czár, ki a fentebb említett két tartományra, mint tulajdonképeni orosz földre, igényt tartott s mert különben is az orosz fejedelmek politikája a Lengyelország és a török birodalom között fenforgó viszáljokban, hol az egyik, hol a másik fél pártfogását tűzte ki vezérelvül, most a lengyelek részére állott s még 1672-ben levelet intézett a szultánhoz, fölszólítván, hogy vonja vissza sergeit, különben ő (a czár) háborút indítand s még a kozákokat, a kalmukokat, a nogai tatárokat s a perzsákat is a szultán ellen fogja izgatni. E fenyegetésre a nagyvezér nem maradt adós a válaszzal,⁴³⁾ a háború kitörése azonban még pár évig elhúzódott. Ez alatt azonban a kozákok által támasztott bonyodalmak folyvást növekedtek, Oroszország is mindent elkövetvén, hogy a török fensőséget elismerő kozáktörzseket saját részére vonja, végre 1677-ben a porta hadat üzent a czárnak. Két éven át folyt a háború, melyben a török seregek jelentékeny vereségeket szenvedtek. Csigirin várát azonban sikerült

elfoglalniok, s ez által némikép ellensúlyozni az oroszok által kivivott előnyöket. Mindkét fél belefáradván a roppant áldozatokat követelő küzdelembé, már 1679-ben megkezdettek a békealkudozások, de csak 1681-ben értek véget, a radzini békekötés által. Oroszország maradt a nyertes fél, mert némely csekélyebb engedményeken kívül, melyek leginkább az orosz fensőség alatt álló kozákokra vonatkoztak, s leszámítva azon mindenestre jellemző föltételt, hogy az orosz zarándokok ezen túl háborítlanul utazhassanak Jeruzsalembe, Oroszország nevezetes előnyben részesült, mert Kievet nyerte a hozzá tartozó falvakkal és helységekkel.⁴⁴⁾ Az első összeütközés tehát az orosz czárnak nemcsak tekintélyét növelé, de a birodalom területének nagyobbodását is eredményezte.

Látjuk tehát, hogy az orosz fejedelmek, alig hogy hazájok megszabadult a tatár járomtól, igyekeznek összeköttetésbe lépni Konstantinápolylyal. A két állam közt ekként fejlődő viszony, eleinte látszólag barátságos jellegű s orosz részről inkább csak a kereskedés biztosítását célozza. Mindazáltal már ekkor feltűnnek a lapangó ellentétek. Az orosz czárok már igen korán szokatlanul fenyegető hangon szólnak, ha mindjárt aztán a béke megzavartatását gyakran túlságig menő engedékenység által iparkodnak elhárítani. Oroszország nem sokára a byzanci birodalom megdőlte után, tényleges segélyben kezdi részesíteni a szultánok keresztyén alattvalóit. És ha még akkor e részben kizárólag a vallási mozzanat lép is előtérbe, Nyugot-Európában mindinkább terjed azon meggyőződés, hogy a hitközösség, mely Oroszországot a keleti keresztyénekkal egybecsatolja, annak kezében veszélyes, sőt végzetes fegyverré válhatik az ozmánok európai hatalmára nézve. Látjuk, hogy az orosz fejedelmek a portával való nyílt összeütközést

(bár kéz alatt igyekeznek hatalmokat annak rovására terjeszteni) majdnem kizárólag a lengyel bonyodalmak miatt odázták el. Lengyelország valóban oly fenyegető állást foglalt el azon korszakban a tulajdonképeni Oroszországgal szemben, hogy az utóbbira nézve életkérdéssé vált a lengyelek uralmának megsemmisítése. És az orosz czár nem riad vissza a török szövetségtől sem, hogy megalázhassa Lengyelországot. De a mint ez utóbbi mindinkább gyöngül, úgy, hogy a porta annak rovására képes foglalásokat tenni, Oroszország azonnal az ozmánok ellen fordul, látszólag a lengyel érdekek védelmében. Kiev elnyerésével azonban a porta irányában is, mint hódító állam jelenik meg Oroszország, noha e város és a környező tartomány, bár a szultán által engedtetett át, nem sokkal előbb még a lengyel birodalom kiegészítő részét képezé. Ez idő óta, mint azonnal látni fogjuk, minden összeütközésben Oroszország és a porta között, az előbbi részéről egyszersmind hódítási törekvések is nyilvánulnak és pedig vagy bizonyos tartományok megszerzését illetőleg, vagy csak a befolyás növelésének tekintetéből oly tájak és népek fölött, melyek még az ozmán birodalom köteleihez tartoztak. De ezen egész fejlődésen félreismerhetetlenül vonul át a vallási kérdés, mely ha később s különösen az újabb korban, tényleg inkább háttérbe szorúl is a valódi hódítási szándék előtt s inkább már csak mint ürügy tűnik föl, Oroszország keleti törekvéseinek tulajdonképeni alapját képezte mindenkor s képezi még ma is. Minden nagyobb s életképes nemzet a fejlődés és erő bizonyos fokát elérvén, expansiv irányt kezd követni. Ezen iránynak természetes következményei a hódítási törekvések. Az ily törekvések azonban csak akkor válnak az egymásra következő nemzedékek hagyományos politikájává s bírnak

történelmi jelentőséggel, ha a nemzetnek legsajátosabb fejlődésében gyökereznek s találnak igazolást. Az egykor megállapított földrajzi határok biztosítása, nemzetiségi rokonságok, anyagi érdekek stb. mind oly hatalmas indokok, melyek a különböző nemzetek századokon át megújuló hódítási törekvéseinek kiindulási pontjául szolgáltak. Oroszország tagadhatatlanul hódító állam. Az orosz terjeszkedési vágyak fő alkotó elemét, legalább Konstantinápolyt s az ozmán birodalom európai tartományait illetőleg, a vallás képezi, nem ugyan a kereszténység, hanem egyedül a keleti orthodoxia szellemének megfelelőleg, úgy, a miként az a byzantinismus hatása alatt, orosz földön fejlődött. Nem csekély fontossággal bír e megkülönböztetés. Mert ha ismerjük a vezérelvet, melyet valamely állam hódításaiban követ, azon esetben, ha ezek sikerülnek, már előre sok tekintetben helyes fogalmat alkothatunk magunknak az új alakulások módzatairól s a gyakorlandó befolyás természetéről. És épen ezért, ha figyelembe vesszük az orosz nemzet százados fejlődését, miként azt fentebb vázolni megkísértettük, Oroszországnak a Kelet ellen irányzott hódítási tervei messze kiható horderővel bírnak, mert ha valaha létesülhetnének, nem csak a szomszéd államokat, mint olyanokat, fenyegetnék, de veszélyeztetnék a nyugot-európai civilizációt is.

A radzini béke húsz évre kötött. De már a kitűzött idő lejárta előtt Oroszország ismét támadólag lépett föl a török birodalom, vagy inkább a porta fenhatósága alatt álló krimi tatárok ellen. Az 1684. évben I. Leopold császár, Szobieszky lengyel király s a velenzei köztársaság, a pápa védnöksége alatt szövetségre léptek, kötelezván magokat, hogy az ozmánokat egyesült erővel megtámadják s igyekezni fognak a többi

keresztyén hatalmakat, de különösen Oroszországot, részvételre birni a szent háborúban. Galiczyn herczeg, Alexejevna Zsófia régensnő kegyencze s mindenható minisztere, csak azon föltétel alatt mutatkozott hajlandónak az osztrák-lengyel követség által hozzá intézett fölhívásnak engedni s csatlakozni a szent szövetséghez, ha Lengyelország előbb ünnepélyesen lemond igényeiről Kievre, Szmolenszkre s általában az úgynevezett Kis-Oroszországra. Miután e részek különben is már tényleg Oroszország birtokában voltak, Szobieszky pedig hazájára nézve mindennél fontosabbnak vélte a sikeres küzdelmet a porta ellen, kieszközlé a lengyel köztársaságtól a kivánt lemondást s ekkor az orosz kormány is kötelezte magát hadat üzenni a portának s a Krimbe behatolván, ezen oldalról támadni meg az ozmán birodalmat. A krimi tatárok időről időre megújuló betörései és pusztításai már régóta nagy alkalmatlanságot okoztak Oroszországnak. E rakoncátlan népek megfékezése, sőt meghódítása, már ekkor többé-kevésbé nyiltan bevallott czélja volt az orosz politikának. Ezen törekvés még csak az önvédelem jellegével birt ugyan, de kétségtelenül vegyültek már abba messzebb kiható czélzatok is. A Fekete tenger éjszaki partjai nyújták a legbiztosabb működési alapot, az ozmán birodalom s különösen Konstantinápoly ellen. Onnan indultak 800 év előtt a varégek Byzanczot fenyegető kalandos vállalataikra. Alig szenved tehát kétséget, hogy Oroszország első krimi hadjáratainak a tatárok megfenyítésén kívül, a Kelet ellen irányuló tervek is szolgáltak indokul. Hosszas készülődés után az 1687. évben roppant sereget vezetett maga Galiczyn Krimia ellen, de a tatárok által feldúlt pusztaságokon, az élelem s víz hiánya miatt, nem hatolhatott át s anélkül, hogy a törökök által épített határvárakat el-

érhette, anélkül, hogy tulajdonképen ellenséget látott volna, éhség s betegségek által csapatainak nagy részét elvesztvén, vissza kellett térnie. Két évvel később, 1689-ben, újra megkisértették az oroszok Krimia elfoglalását. Bár folytonos nélkülözésekkel küzdve, ez alkalommal mégis eljutottak Perekopig. Innét azonban, sem ostromot meg nem kísértve, sem a tatárokkal meg nem ütközve, ismét visszahúzódtak. Általában a Don és Dnjeper torkolatának birtoka nélkül, alig volt lehetséges a végtelen sivatagokon át, a tatárok ellen sikeres küzdelmet folytatni. A törökök pedig azon vidéket, hol az említett két folyó a tengerbe ömlik, jelentékenyen megerősítették. Ezen várak elestének kellett Krimia elfoglalását megelőzni, de ezt megkísérteni Oroszország akkor még, úgy látszik, sem elég erővel, sem bátorsággal nem birt.⁴⁵⁾

VIII.

Néhány hónappal a szerencsétlenül végződött második krimi hadjárat után, még az 1689-ik év őszén, I. Péter lépett az orosz trónra. Az ő uralkodásával új korszak kezdődött Oroszországra nézve. Általánosan elterjedt nézet, hogy Nagy Péter reformjainak segítségével az orosz birodalom belépett a Nyugoton fejlődött civilizáció keretébe s ez által az európai államok sorába. Tagadhatatlan, hogy I. Péter czár erőszakos reformjai a beladminisztráció, az egyház, a társadalom s az anyagi fejlődés terén, nem enyésztek el nyomtalanul. Daczára a minden oldalról mutatkozó ellenszenvnek, sőt ellenszegülésnek, daczára az erőteljes reformátor közvetlen utódjai tehetetlenségének vagy gyöngeségének, az újítások jó része, legalább külső alakjában, behatolt a nemzet életébe s valóban tulajdonává lett. Mindazáltal egész összességében tekintve a vívmányok eredményét, azon meggyőződésre jutunk, hogy Nagy Péternek sem sikerült megtörnie a sajtóságos orosz közszellemet, mely századokon át a byzantinismus és a tatáruralom közreműködése mellett, az idegen földről jövő eszmék gyűlöletében képződött. Nyugoti formákban, a nyugoti művelődéstől

kölcsönzött ismeretek s eszközök által támogatva, de mindenütt a régi szellemet látjuk működni. A polgároltság belső lényegé és külső nyilvánulásai között mutatkozó ezen lényeges ellentétek jelölik ki Oroszországnak az orientalizmus és occidentalismus között ingadozó helyzetét. És ezért Nagy Pétert, nem nevezhetjük oly mérvben, mint az rendesen történik, Oroszország újjá alkotójának. Mert bármily nagyok is érdemei hazája iránt, bármily őszinte vágy vezette is őt törekvéseiben, az orosz birodalmat valóban európai állammá alakítani át, a siker, melyet elért, sok tekintetben csak látszólagos volt. Egy ember lángelméje és korlátlan hatalma nem másithatta meg teljesen oly nagy nemzetnek, mint az orosz, korábbi viszonyok hatása alatt létrejött fejlődési irányát. Összefüggőleg I. Péternek kétségkívül nagy horderejű tevékenységével a belreformok terén, szokássá vált őt tekinteni az újabbkori orosz-keleti politika megteremtőjének is. E nézet sem felel meg egészen a valódi tényállásnak. A vezéreszme, mely Nagy Péter egész uralkodásán, minden tettén átvonul, Oroszország nagysága és hatalma volt. Ez eszmény megvalósításáért nem kimélt sem fáradságot, sem áldozatot, még fia életét sem. Legnagyobb érdeme kétségkívül az, hogy menten a személyes önzés és hiúság ingeritől, Oroszországnak leghazafiasabb fejlődeme volt. Minden szorgoskodása, minden törekvése, az orosz nemzet erejének növelésére, hatalmának kiterjesztésére irányult. Gyakorlati elméje fölismerte a kellő eszközöket, melyek e czél elérését biztosíthaták s erőteljes jelleme tudta azokat alkalmazni is. Az egyeduralom megszilárdítása a belkormányzat terén, az egyház teljes alárendelése az állami legfőbb hatalomnak, rendezett hadsereg szervezése, — mindez összpontosítá a nemzet erejét és tevékenységi képességét s döntő súlyt

kölcsönözhetett egy erélyes uralkodó szavának a külviszonyokban is. Kétségtelen, hogy az ő kora óta kezd Oroszország befolyásosabb szerepet játszani az európai politikában. Az orosz birodalom nagymérvű hatása kifelé az ő uralkodásának idejével lép előtérbe. Nem csoda tehát, hogy keletfelé is inkább érvényesült ezen expansiv törekvés. Mindazáltal téves volna Nagy Péter keleti politikáját oly tervszerűen kigondolt, minden részletet fölkaroló s minden eshetőséggel számoló rendszer gyanánt tekinteni, miként az, a történelmi bíráló által most már koholmányoknak bélyegzett híres „Végrendeletben“ jelentkezik.⁴⁶⁾ Újabb mozzanatokat sem Péter cár, sem az utána következő uralkodók keleti törekvéseiben nem találunk. Mind az, a mit tettek, a mit elérni iparkodtak, nem volt egyéb, mint következménye az Oroszország által századokon át, bár inkább ösztönszerűleg, mint öntudatosan folytatott hagyományos iránynak. Csakhogy ezentúl a célok körvonalai határozottabbak, az eszközök a nemzet növekvő erejének megfelelőleg, hatályosabbak s ennél fogva a siker is biztosabb és az Oroszországot még kevésbé ismerő Nyugot-Európára nézve, meglepőbb. Első sorban ekkor még s ezután is évtizedeken át, ép úgy mint régebben, Lengyelország s a krimi tatárok ellen vívott küzdelem veszi igénybe az orosz államférfiak figyelmét. Ez által szaporodtak az ozmán birodalommal összeütközést előidéző okok is, miután a porta érdekeit Oroszország terjeszkedése mindkét irányban érezhetően, bár még nem közvetlenül sértette. Hogy azonban oly rendkívüli szellem, mint Nagy Péter volt, az orosz-török viszonyok ezen stádiumában is fölismerte már, a Fekete tengeren gyakorlandó uralom fontosságát és pedig nem csak kereskedelmi szempontból, hanem az egykor majd Konstantinápoly ellen intézendő csapások biztosításának

tekintetéből is, a fölött alig kételkedhetünk. Mindazáltal csak később, midőn Krimia teljesen meghódolt s Lengyelország tényleg megszűnt létezni, fordult Oroszország egész erejével a török birodalom ellen, mint a keleti keresztyének természetes védője. Nagy Péter keleti politikája sem követett tehát új ösvényt, nem tért el azon iránytól, melyet Oroszországra nézve Konstantinápolylyal és a török birodalommal szemben, egész addigi alakulása mint egy kényszerűvé tett. Csak mind az, a mi eddig talán ösztönszerű volt e politikában, most mint egy öntudatra ébredt.

A legutóbbi eredménytelen krimi hadjáratok óta csak apróbb csatározások folytak, az oroszok és tatárok között, a határokon. Az 1695. évben azonban Péter már elég erősnek hitte magát, Azóvot, e nevezetes tengerparti várost, hatalmába keríteni. Nagy sereggel indult annak elfoglalására s ezáltal magával a portával keveredett háborúba, mert Azóv közvetlen török birtok volt. Az őrség hősiességén, de még inkább az orosz vezérlet járatlanságán s különösen azon körülményen, hogy a vár a tenger felől úgy erősítéseket, mint élelmi szereket nyerhetett, megtört Péter minden igyekezete és kitartása. Kénytelen volt az ostrommal felhagyva, visszavonulni. Ezalatt azonban Voronyeczben, a Don egyik mellékfolyamánál nagy erélylyel hadi és szállító hajókat építtetett a csár s már az 1696. év tavaszán tekintélyes hajóhad fölött rendelkezett. És ekkor újult erővel kezdett a megghiúsult vállalathoz. Belátva a hátrányt, mely ez ostrom sikerét illetőleg már a múlt évben a műszaki tiszték teljes hiányából keletkezett, időközben a vele barátságos viszonyban álló nyugoti államokhoz folyamodott a csár, ily tiszték átengedése végett. Leopold császár, Hollandia és III. Frigyes brandenburgi választófejedelem,

szívesen teljesíték a czár kérelmét. Ezen idegen tisztek vezetése és az új orosz hajóraj közreműködése mellett, erélyesen folyt az ostrom s a török őrség már nyár derekán megadta magát. Szabadon elvonúlhatott, csak a keresztyén foglyokat kellett kiszolgáltatnia. A városban levő mecsetek pedig templomokká alakították át. Azóvot és környékét azonnal terjedelmes védművekkel erősítetté meg Péter czár. Felbátorítva e siker által, nagy hévvel igyekezett hajóhadát szaporítani. A porta ekkor sokkal inkább el volt foglalva a Magyarországon folytatott hadjáratokkal, hogysen Oroszország ellen erélyesen fölléphetett volna, ámbár az orosz flotta keletkezése és gyors emelkedése Sztambulban méltó aggodalmokat okozott. Ily körülmények között, a következő évben csak Ocsakoból nyomult előre egy török sereg a Dnjeper közelében fekvő Tavan váráig, de a kedvezőtlen évszak beállta miatt kényszerült az ostromot eredmény nélkül abba hagyni.

A Magyarországon szenvedett nagy vereségek végre a portát is békés hangulatra kényszeríték. Minden oldalról óhajtották már a hosszas harczok megszüntetését s így 1698-ban létrejött a karlóczai kongresszus, a hol az osztrák, török, velencei és lengyel s a közvetítő angol és hollandi meghatalmazottak mellett, megjelent Oroszország követe is. A béke a nyugoti szövetséges társak és a porta között 1699. január 26-án aláíratott. Orosz részről azonban oly nehézségek támasztottak, hogy a czár és a szultán akkor még csak két évi fegyverszünetre léptek, melynek tartama alatt a végleges békének is létre kellett jönnie. Ezen alkudozások végett Péter czár követe még az 1699. év folyamában Konstantinápolyba utazott, egy Azóvban készült orosz hadihajón; az első ilyenmű jármű volt ez, mely a varégek

támadásai óta a Bosporusban megjelent. A czár növekvő hatalmának ezen látható s alkalmatlan bizonyítéka, mely benyomást idézett elő a török fővárosban. Hosszas alkudozások után, melyek mind a két fél makacsságán már-már hajótörést szenvedtek, végre megkötötték a béke 30 esztendőre, az 1702. év július havában. Oroszországnak biztosított az Azóv birtoka s úgy látszik hadi hajóinak a szabad hajókázás a Fekete tengeren. Az ekként kivívott előny — bár nem sokára, legalább ideiglenesen, ismét elveszett — Nagy Péter uralkodásának kétségkívül legfényesebb vívmányai közé tartozik.⁴⁷⁾ Nem annyira az elfoglalt erősség és kikötő tagadhatatlanul nagy fontossága tette e szerzeményt oly becselessé, mint inkább azon körülmény, hogy ezáltal határozottabban kijelöltetett a politika iránya, melyet Oroszországnak az ozmán birodalommal szemben követnie kellett.

Még folytak az alkudozások a portával kötendő béke pontozatai fölött, midőn Péter czár az 1700. évben a hosszantartó éjszakai háborúba keveredett, mely aztán Oroszország területének tetemes nagyobbodásával, tekintélyének s hatalmának nagymérvű öregbedésével végződött s mintegy előkészíté Lengyelországnak később tényleg bekövetkezett végfelosztását. Nem terjeszkedhetünk ki e helyt, e nagyfontosságú háború részleteire, csak annyiban említjük meg azt, a mennyiben befolyással volt az orosz-török viszonyokra is. XII. Károly svéd király Oroszország ellen vitt kalandos hadjáratán, az 1709. évben Pultavánál, a túlnyomó erő által legyőzve, török földre menekült. E pillanattól kezdve a nyughatatlan fejedelem nem szünt meg a portát minden módon Oroszország ellen izgatni. Másrésről Péter sem nézhette egykedvűen, hogy halálos ellensége, a szultán tartományaiban befogadtatást, sőt támogatást is nyert. Természetes tehát,

hogy a czár követe Konstantinápolyban felhasznált minden eszközt, a svéd ügynökök s a törökök között létező svéd párt törekvéseinek meghiúsítására. Diplomaciai ügyességgel, de még inkább kellően alkalmazott megvesztegetésekkel, sikerült a török államférfiakat reábirni, hogy beleegyeztek a 30 éves béke megújításába, az 1709. év végén. De előbb sok nehézségnek kellett elháríttatnia. A porta ugyanis Azóv visszaadását és az újonnan emelt erődítmények lerombolását követelte, a czár pedig azt kívánta, hogy a jeruzsalemi szent sir kulcsai a görög papságnak adassanak át.⁴⁸⁾ Végre azonban a porta elejtven követelését s Péter sem ragaszkodván makacsul óhajtságának azonnali teljesítéséhez, bár arról végleg le nem mondott és XII. Károly eltávolítása iránt is meg egyezvén a szerződő felek, a békeokmány megerősítése létrejöhett. De ezáltal a viszonyok természetében rejő ellentétek ki nem egyenlítették. Már az 1710. év folyamában elkezdődtek ismét a kölcsönös panaszok, melyeknek főtárgyát a czár részéről XII. Károly huzamos tartózkodása török földön s folytonos oroszellenes izgatásai képezték. De másfelől a portának is volt oka az elégedetlenségre, sőt aggodalomra. A nagy előnyök, melyeket Péter éjszakon kivivott s az orosz hatalom növekedése, a török államférfiakban már ekkor felkölték azon sejtelmet, hogy Oroszország válhatik az ozmán birodalom legveszélyesebb ellenségévé. De e mellett számos folyamodvány érkezett a határtartományokból Sztambulba, melyek mind az oroszok túlkapásai felől panaszkodtak. Igaz, hogy e részben a czár sérelmei sem voltak kevésbé jogosultak, mert a tatárok rabló betörései orosz földre a béke tartama alatt sem szüntek meg. Fontosabbak voltak azonban s méltán aggodalmat kelthettek azon tudósítások, melyek a keresztyén rája körében orosz részről

üzött izgatásokról szólottak. Úgy látszik, Péter czár már ekkor igyekezett összeköttetésbe lépni az oláhokkal és moldvaiakkal s történtek kísérletek a keresztyének föllázítására Albániában és Görögországban is. Csak néhány hónappal a Pruth mellett létrejött békekötés előtt, Péter czár egy kiáltványt intézett a görögöghöz, melyben fegyverfogásra szólítja fel őket, s igéri, hogy megszabadítja a török járomból. Mindezen izgatások azonban, akkor még nem voltak képesek mozgalmat idézni elő a Balkán félszigeten.⁴⁹⁾ E közben a harczias hangulat Konstantinápolyban nőttön-nőtt s végre a porta 1710. november havában hadat üzent Oroszországnak. A fegyverek szerencséje nem kedvezett ezúttal a czárnak. Mint tudva van, az 1711. év július havában a Pruth mellett bekerítettvén az ötszörte számosabb török sereg által, kénytelen volt az elébe szabott föltételeket elfogadni, csakhogy magát és seregét a végveszélytől megmentse. Noha a nagyvezér ez alkalommal nemcsak az egész orosz haderőt, de magát a czárt is foglyúl ejthette volna, akár gyávaságból, akár megvesztegettetvén, akár, mert a rakoncátlan janicsárok megtagadták az engedelmességet, szabadon bocsátá őt. Előbb azonban békét kötött a czárral. Ezen egyezmény értelmében a czár kényszerült Azóvot visszaadni a szultánnak s mindazon várakat, melyeket a múlt század vége óta azon vidéken épített, leromboltatni. Továbbá kötelezte magát, hogy seregét Lengyelországból visszavonja, többé sem a tatár khán, sem a lengyel fensőség alatt álló kozákok ügyeibe nem avatkozik s hogy XII. Károlyt szabadon átbocsátja országán. Végre a porta kikötötte, hogy orosz követ ne tartózkodhassék állandóan Konstantinápolyban. Súlyosak valának e föltételek, de Oroszország nem veszté el Péter czárt s így mint a következés megmutatá, tulajdonkép nem vesztett semmit. A

svéd király izgatásai következtében s mert Péter némely föltételeket, különösen melyek Lengyelországra vonatkoztak, késett teljesíteni, a porta még az 1711. év végén újra hadat üzent Oroszországnak s miután e viszály 1712. tavaszán kiegyenlített, ugyanazon november havában harmadszor is háborút hirdetett a szultán a czár ellen. De összeütközésre ekkor sem került a dolog, a portának masfelé irányuló törekvései, a föltételek pontos teljesítése Péter által s az angol-hollandi közbenjárás segélyével végre az akadályok mind elhárítottak s 1713. nyarán a béke hosszabb időre megújítottatott s meg erősítettettt.⁵⁰⁾

Az Oroszországra nézve oly szerencsétlenül végződött hadjárat nevezetes forduló pontot képez az orosz-török viszonyok történetében. Már ekkor kitűnt a harcztéren legyőzött Oroszország túlnyomósága a diadalmas ozmán birodalom fölött. A roppant seregek, melyeket a szultán még mindig képes volt összegyűjteni, nem ellensúlyozhaták többé azon expansiv erőt, melylyel Oroszország, daczára az olykor-olykor szenvedett vereségeknek s veszteségeknek, ellenálhatatlanul terjeszkedett. Az emelkedés s a hanyatlás biztos jelenségei állanak itt egymással szemben, habár a zenitet s a nádirt még egyik állam sem érte el teljesen. De az ozmánok nem voltak képesek kellően felhasználni fényes győzelmöket, Péter erélyét pedig a kudarcz legkevésbé sem törte meg. Újult erővel, lankadatlan kitartással haladt a kitűzött pályán előre s a mit közvetlenül el nem érhetett, mint azonnal látni fogjuk, kerülő úton igyekezett biztosítani. De még más tekintetben is kiváló figyelmet érdemel az 1711. évi háború. Ennek folyama alatt látjuk először határozottan előtérbe lépni azon mozzanatokot, melyek az orosz-török küzdelemnek, főkép az újabb időben, legsa-

játosabb jellegét alkotják. Értjük Oroszország viszonyát a török birodalom keresztyén népeihez. Megemlékeztünk már a csárnak a keresztyének fellázítására irányzott kísérleteiről. Fontossággal bir ezen szempontból azon körülmény is, hogy midőn a háború megkezdése előtt Moszkvában isteni tisztelet rendeztetett, a templom előtt felállított két testőrezred új zászlókat nyert a kereszttel s e felirással: e jegy alatt győzendsz. E symbolumnak nyílt kitézése a zászlókra nem maradhatott hatás nélkül a nép lelkiületére sem, a háború jellegét illetőleg. És maga Péter czár azon emlékiratában, melyet a török hadüzenet után közzé tett s melyben a portától valóban vagy állítólag szenvedett sérelmeit elősorolja és saját magatartását igazolni törekszik, különösen hangsúlyozza azon elnyomatást, mely a görögökre, oláhokra, bulgárookra és szerbekre nehezül.⁵¹⁾ Minthogy ezen emlékirat arra volt szánva, hogy kiváltkép a nyugoti közvélemény által méltányoltassék, Péter már akkor úgy lépett föl Európa előtt, mint az ozmán birodalom keresztyén alattvalóinak természetes védője.

Még mindig a svéd és lengyel ügyekkel elfoglalva, Péter egyelőre nem szándékozott támadólag föllépni a porta ellen. Sőt midőn részvételre szólíttatott fel az osztrák udvar és Velence által a török birodalom ellen tervezett háborúban, ezt megtagadta és valóban tartózkodott is a török birtokok háborgatásától. Ennek következtében aztán, a porta is elnézőbb lett a czár túlkapásai iránt Lengyelországban. De másrésről, Péter nem mulasztotta el alkudozások által jutni némi előnyökhöz, mintegy kárpótlásul a szenvedett vereségekért. Konstantinápolyba küldött követségei, a békeokmány átvizsgálását és megújítását kezdték szorgalmazni; főkövetelésök tárgyát Oroszország rendszeres képviseltetése a török fővá-

rosban, képezte. Nem csekély nehézségekkel kellett az orosz megbizottaknak küzdeniök s bár a török külügyek vezetője megvesztegetteté is magát,⁵²⁾ sokáig minden igyekezetök sikertelen maradt. Legnagyobb akadályokat az angol követ gördített az orosz követelések elébe. Anglia már a'kkor is féltékeny szemmel nézte Oroszország határainak terjedését, különösen az orosz flotta keletkezése óta, mely alkalmas eszköz lehetett az orosz kereskedésnek, kellő védelemben részesítvén azt, nagyobb lendületet adni. Majdnem az összes keleti kereskedés a gazdag és hatalmas angol Levante-társaság kezeiben összpontosult a XVIII. század elején. Minden lépés tehát, melyet Oroszország Konstantinápoly felé tett, nem csekély mértékben veszélyeztetheté az angol érdekeket. Egy állandó orosz követség Sztambulban, kétségkívül tetemes befolyást biztosíthatott volna, az időről időre felmerülő orosz követeléseknek. És ezért Stanyon, az angol követ, mindent elkövetett, hogy annak engedélyezését meggátolja. Hogy a portát vonakodásában megerősítse, futólag útalt a veszélyre is, mely Törökországra a czár s a keresztyének között létező viszonyból háromolhatnék.⁵³⁾ Mindez hasztalan volt; a porta végre mégis engedett, s 1720-ban a béke megújított, lényegesen kedvező módosításokkal Oroszország javára. Ugyanis az orosz részről a tatár khánnak évenként adott ajándék végkép megszűnt; rendszeres állandó követség engedélyeztetett s Lengyelország jogainak és alkotmányának épségben való fentartása a két szerződő fél t. i. Orosz- és Törökország, kölcsönös biztosítéka alá helyeztetett.⁵⁴⁾ E szerződés, mint annak tartalma mutatja, csak Oroszországnak nyújtott előnyöket, mert hiszen még a harmadik pont is, a szomszédság s a török hatalom hanyatlása következtében, kizárólag az orosz érdekeknek vált javára. De különös fontossággal

birt az állandó követség engedélyezése. Ezáltal Oroszország behatolt az ozmán birodalom szívébe s ott gyakorolhatott egyrésztől nagyobb és közvetlenebb befolyást a török államférfiakra, másrésztől pedig a keresztyén alattvalókra.

Ezen, bár békés úton elért, de kétségkívül nagy horderejű vívmány után, Péter czár más oldalról ragadta meg a keleti kérdést. Felhasználván a Perzsiában dúló belzavarokat, 1724-ben benyomult a Kaukázuson át Dagestan perzsa tartományba s azt Derbent fővárossal együtt elfoglalta. A porta, mely különben folyvást ellenséges hajlamokat táplált Perzsia ellen, azon ürügy alatt, hogy az elfoglalt tartomány lakói szuniták s így a szultán nem tűrheti el, hogy keresztyén állam uralma alá jussanak, magyarázatot kért a czártól. Péter egy tervvel válaszolt, mely szerint Perzsia bizonyos tartományainak meg kellett volna osztatniok Orosz- és Törökország között. A porta hosszas alkudozások és aggodalmainak lecsillapítása után, elfogadta a tervet, szerződésre lépett a czárral s az osztozkodás végbe is ment 1724-ben, minek következtében Oroszország egész Dagestannak és Sirván egy részének birtokába jutott, Derbent és Baku városokkal⁵⁵⁾ és így a Kaspi tengerig s Kis-Ázsiáig nyomult előre az orosz uralom, s ezen oldalról is érinté már a török birtokokat. Nem szenved kétséget, hogy ezen eredmények után a sor ismét Azóvra s a Fekete tengerre került volna. A halál azonban véget vetett Péter czár lázas tevékenységének. Az ozmán birodalom megszabadult legfélelmesebb ellenfelétől, de nem azon politika következményeitől, melyet ő érvényesített először oly rendkívüli erélylyel. Utódai hiven és vas következetességgel haladtak előre, az ő példája által kijelölt ösvényen.

IX.

A határkijelölés, mely a fentebb említett perzsa tartományok megosztása következtében Orosz- és Törökország között szükségessé vált, évekig elhúzódott Péter császár halála után. De midőn az ügy végre, legalább látszólag, teljesen el is intéztetett, a határvillongások a két állam között, különösen a tatárok és kozákok rabló kalandozásai, soha sem szüntek meg egészen. Szent-Pétervárott Azóv elvesztét nem tudták feledni s úgy látszik, már az 1732. évben elhatározta az orosz kormány a porta ellen háborút kezdeni, melynek célja a Fekete tenger partvidékeinek visszaszerzése lett volna. Oroszország ugyanis fel akarta használni a kedvező alkalmat, mely ekkor kínálkozott. A török birodalom 1730 óta súlyos háborúba keveredett Perzsiával és seregének javát Ázsiába kényszerült küldeni. Orosz részről nagyobb mérvű készülődések szükségeltetvén, nem gondolhattak rögtön az ellenségeskedések megkezdésére, de már, mint említők, 1732 elhatároztatott a háború, azon hozzátétellel, hogy két év múlva kell a hadüzenetnek bekövetkeznie. És ugyanakkor az orosz kormány véd- és dacszövetségre lépett Perzsiával, igérvén, hogy az

1724-ben elfoglalt tartományok nagy részét visszaadandja a sah-nak. Ezen engedmény is világosan bizonyítja, hogy az orosz törekvések első sorban mindenkor az ozmán birodalom ellen irányultak. A porta csakhamar értesült az orosz-perzsa szövetségről, de bár mennyire aggasztá is az, komolyan még sem léphetett fel e miatt, Ázsiában lévén elfoglalva. E közben Oroszország igényt kezdett formálni némely kaukázusi cserkesz törzsekre, másrésről pedig a krimi tatár khán az orosz-perzsa tartományokon, mint a legrövidebb úton, igyekezett áthatolni, hogy a szultán parancsának megfelelőleg, a perzsák által szorongatott török tábornak segítségére siessen. Mindezen túlkapások csak növelték az ellenséges hangulatot a két állam között. Az időközben kitört lengyel bonyodalmak még éjszak felé irányzák Oroszország figyelmét, végre azonban az 1736. évben Szent-Pétervárott elérkezettnek vélték az időpontot, a régen tervezett háború megindítására. Münnich marsall benyomult Krimiába s a tatárokat szétvervén, Perekopot hatalmába keríté és aztán bekalandozván a félszigetet, a városokat s falvakat földülta, az egész vidéket borzasztóan elpusztítván. De épen ennek következtében oly élelemhiány támadt seregében, hogy már kora ősszel kényszerült visszavonulni anélkül, hogy Krimiát megszállotta volna. E közben a Lascy tábornok által ostromolt Azóv is megadta magát és orosz őrség szállotta meg azt. A porta 1736-ban békét kötött Perzsiával, de egész erejével nem fordúlhatott Oroszország ellen, mert Ausztria, a közte és az orosz birodalom között 1726-ban létrejött szövetség értelmében, bár vonakodva, de mégis 1737 szintén hadat üzent a szultánnak. Mindazáltal Azóv bevétele után, két éven át fölötte csekély eredményeket vívtak ki az orosz csapatok. Münnich 1737 ugyan bevette a fontos és erős Ocsakov

várát, de már a jövő évben kényszerült azt elhagyni, leromboltatván az erődítményeket. A Krimia ellen intézett vállalatok sem sikerültek. Mindenütt és mindenkor a silány élelmezési intézkedések akadályozták az orosz sereget a háború sikeres folytatásában. Csak az 1739. évben lépett föl Münnich határozottabban s nagyobb szerencsével. Augusztus havában Sztavucsanénál teljesen megverte az ozmánok főseregét, minek következtében Chotin vára megadta magát, a moldvai bojárok pedig meghódoltak a Jászvásárott megjelent orosz marsall előtt, a czárnőnek ajánlva föl országokat. Annál meglepőbb volt, hogy épen akkor, midőn az orosz fővezér már azon reménynyel kecsegteté magát, hogy a török birodalom belsejébe s talán Konstantinápolyig fog előnyomúlhatni, Anna czárnő békét kötött a szultánnal Belgrádnál szeptember 18-án és pedig a legutóbbi hadjárat sikerének épen nem megfelelő föltételek alatt. Oroszországra nézve azonban a béke, daczára a kivivott győzelmeknek, még aránylag kedvezőtlen alakban is, szükségessé vált. A négy év óta tartó harcz roppant pénz- és emberáldozatokat igényelt s ennek következtében aggasztó módon növekedett az elégtelenség a birodalom belsejében. Ehhez járult, hogy Ausztriának, mely ezen szerencsétlen háborújában Szerbiát Belgráddal együtt elveszté, minden áron békét kellett kötnie s ekként a császáriak ellen diadalmasan küzdő török sereg most szintén Oroszország ellen fordúlhatott. Végre nem volt nyomaték nélkül az sem, hogy különösen Franciaország már hosszabb idő óta igyekezett a békét közvetíteni, hogy utóbb Lengyel- és Svédország is hasonló ajánlatokkal léptek föl, sőt hogy amaz és a porta között Oroszország ellen irányzott szövetség volt készülőben. Mindezen okok hatása alatt a béke, mint említők,

létrejött Oroszország s a porta között, mely alkalommal az orosz kormány nem várt mérsékletet tanusított.⁵⁶⁾ Azóv területe Oroszország birtokában maradt, de a várnak le kellett rontatnia; ezenkívül helyreállították a két birodalom régibb határai, tehát a czárnő lemondott az eddig tett foglalásokról. E szerint Ocsakov, Chotin, Kinburun stb. ismét a porta uralma alá jutottak. Kikötetett, hogy Oroszország sem az azóvi, sem a Fekete tengeren hadi, de más hajókat se tarthasson s hogy az orosz kereskedés a Fekete tengeren csakis török hajók által eszközöltessék. Ennek ellenében azonban a porta beleegyezett, hogy állandó orosz követség tartózkodhassék Konstantinápolyban, még pedig oly jelleggel, a minővel azt a czárnő felruházni jónak látja.⁵⁷⁾ Ezek voltak a belgrádi békekötés főbb pontozatai. Azon előnyök után, melyeket az orosz seregek a legutolsó hadjárat alkalmával kivívtak, a béke föltételei épen nem mondhatók kedvezőknek. Noha tehát, daczára szenvedett veszteségeinek, a porta részére látszott hajolni legalább az erkölcsi fölény, tulajdonképen Oroszország volt a nyertes fél. Mert ha mindjárt zárva maradt is hajói előtt a Fekete tenger, az azóvi terület birtoklása biztosítá annak megnyithatását a kedvező pillanat eléréstével. Ezenfelül a békekötést követő határkijelölési alkudozások alkalmával, melyek csak 1741-ben értek véget, az orosz diplomatáknak sikerült még a császári czim elismerését kieszközölni s rábirni a portát, hogy Ukrainában, Krimia felé lenyúlólag, egy nagyobb területet átengedjen. A négyéves háború eredményei nem feleltek meg ugyan az áldozatok nagyságának, mindazáltal Oroszország ez alkalommal is legalább pár lépéssel előbbre haladt az ozmán birodalom ellen követett politikájában.

X.

Az 1762. évben II. Katalin lépett Oroszország trónjára. Nagy Péter utódai között egy sem volt, ki Oroszország nagyságáért, hatalmának növeléséért annyit tett volna, mint e valóban rendkívüli nő, kiben a mértéktelen érzékiesség s kiváló szellemi tulajdonok, a legkicsinyesebb hiúság s a legnemesebb nagyravágyás, oly csodálatos vegyülékké egyesültek. Erélye diadalmaskodni tudott az őt környező udvari eselszövények fölött s csodálatos ügyességgel fentartván magát 34 éven át a trónon, egyrésztől kivivta a művelt Nyugot, s különösen a francia bölcsészek, bár túlzástól nem mindig ment, bámulatát, másrésztől pedig a belügyekben életbe léptetett nevezetes reformok mellett, Oroszországnak fényes szerepet biztosított a külügyek terén is.⁵⁸⁾ Azt lehet mondani, hogy Nagy Péter vezette be először az orosz birodalmat az európai államok társaságába, de csak II. Katalin szerzé meg hazájának azon nagymérvű befolyást, sőt döntő túlnyomóságot, mely azóta, egész a legújabb időkig, Oroszország barátságát minden államra nézve kívánatosnak, ellenséges magatartását félelmesnek tünteti föl. Katalin külpolitikájában híven követé Péter

czár nyomdokait. De míg ez utóbbinak a kezdet nehézségeivel kellett küzdenie s ezért egyetlen irányban sem érhető el a reménylett sikert, Katalin a nagy elődjétől örökölt hagyományos irányban haladva fényesebb eredményeket mutathatott föl. Erélyes jelleme, kitartása és dicsvágya által ösztönözve, nagyratörő terveiből megvalósította mindazt, a mi az adott viszonyok között lehetséges volt. Lengyelország s az ozmán birodalom képezték az ő idejében is, az orosz külpolitika czéljainak főtárgyát. Katalinnak sikerült a lengyelek önállóságát teljesen megsemmisíteni s tartományaik jó részét az orosz birodalomba bekebelezni. A szultánok hatalmát is inkább megtörte, mint előtte bár melyik orosz uralkodó s oly befolyást biztosított Oroszországnak a Keleten, a minővel még soha sem birt. A tényleges eredményeknél, melyek különben épen nem elégítheték ki a czárnő merész vágyait, becsesebb volt azon erkölcsi vivmány, hogy Katalin ideje óta Oroszország vette át a vezérszerepet a keleti kérdésben, az európai hatalmaknak mintegy hallgatag beleegyezésével. Törökországnak a XVII. század óta észlelhető hanyatlásával s a nyugoti civilizáció nagyobb mérvű fejlődésével szünni kezdett, sőt sok helyütt teljesen elenyészett Európában az érdeklődés, a keresztyénség ügye iránt. Minden állam saját legközelebbi érdekeit kezdé a legfontosabbaknak tekinteni, s ebből kifolyólag, némelyek már az előbbi időkben annyira gyűlölt ozmán hatalom támogatása által vélték a politikai egyensúlyt helyreállíthatni vagy fentartathatni. Angolország kereskedelmi szempontok által vezéreltetve, már e korban nem egyszer mint jóindulatú tanácsadó lép föl Konstantinápolyban; úgyszinte Hollandia; Franciaország pedig, mint a római-német császárságot birtokló Habsburg-ház régi ellensége, a portában természetes

szövetségesét vélte feltalálni. A XIII. század elején Lengyelország, folytonosan nyugtalanítva az orosz túlkapások által, már nem volt többé képes nagyobb mérvű háborúkat folytatni és megtört Velencez ereje is. A nyugoti államok közül ekkor még egyedül Ausztria harczolt a török birodalom ellen. A passzaroviczi békével azonban megszűnt Ausztria önálló hadviselése is. Ezután már csak mint Oroszország szövetségesi harcolnak az osztrák seregek a török ellen, ha mindjárt, kivált Mária Terézia uralkodása idejében, a viszony a két állam között nem volt is mindenkor őszintén barátságos, sőt az osztrák kormány több ízben megkísérté, bár eredmény nélkül, oroszellenes politikát űzni. Az 1726. évben véd- és daczszövetség jött létre Ausztria- és Oroszország között, melynek értelmében a két állam uralkodói biztosíták területeik s birtokaik épségét s megtámadtatás esetére segédcsapatokat ígértek egymásnak.⁵⁹⁾ Ezen szerződés alapján az 1737. évben új egyezmény kötöttet, mely a segédhad számát 80,000-ben állapítá meg s melynek következtében kényszerült Károly császár, mint láttuk, résztvenni a reá nézve oly szerencsétlenül végződött orosz-török háborúban.⁶⁰⁾ Nehány évvel később a két hatalom újból szerződésre lépett, vagy legalább ilyen tervezett, melynek egyik titkos pontja az ozmán birodalom ellen viselendő háborúra vonatkozott.⁶¹⁾ Később a József császár és II. Katalin között kifejlődött barátságos viszony szorosabb politikai egyességet is eredményezett. Sajátkezüleg írt levelekben, melyeknek tartalma akkor jól megőrzött titok maradt, a két uralkodó nemcsak általánosságban biztosítá egymás államainak területi épségét, de különösen azon esetre, ha a porta által bármelyikök is megtámadtatnék, ünnepélyes ígéretet tett, egyenlő haderővel közösen vinni a háborút s csakis

közös megegyezés alapján kötni békét. E szerződés érvénye 8 évre volt tervezve.⁶²⁾ Időközben, 1787-ben, kitört az orosz-török háború s József császár csak kötelezettségének tett eleget, midőn a jövő év elején szinte hadat üzent a portának. Ez volt Ausztriának utolsó háborúja Törökország ellen. Látjuk tehát, hogy a múlt század harmadik tizede óta Ausztria mindenkor csak az orosz szövetség nyomása alatt határozta el magát a török háborúra, noha tagadhatatlan hogy II. József önálló terveket is remélt e barátságos viszony segítségével megvalósíthatni. Nem csoda tehát, hogy Oroszország, mint az egyedüli keresztény állam, mely ekkor még a mahomedán török birodalom ellen önállóan és saját kezdeményezése alapján, hadat viselt, nem csoda, mondjuk, hogy Oroszország ily körülmények között, mint egy önként élére állott azon törökellenes mozgalomnak, melyben az európai hatalmak többé nem voltak képesek, vagy nem akartak részt venni. De másrésről az orosz birodalom, noha már jobban kezdték ismerni azt s több ízben jeleit is adá növekvő hatalmának, kiválólag veszélyes színben ekkor még nem tűnt föl egyetlen nyugoti államra nézve sem. A szlávrokonság s a panszlavismus rémei még nem támadtak volt föl. Oroszországot nem tekinték másként, mint bármely más előretörékvő államot, melylyel lehet barátságos vagy ellenséges viszonyban élni, melynek hatalma tiszteletet parancsolhat, de melynek pusztán létele még nem aggasztó szomszédjaira nézve. Az európai continensen az állami lét a múlt században majdnem mindenütt többé-kevésbé az uralkodók személyében központosult. A társadalmi művelődés nagy haladást tett, de nem a politikai. És ha ez utóbbi tekintetben is találunk már küzdelmeket, azok inkább a létező visszaélések megszüntetésére vagy enyhítésére, nem pedig

új alkotások megteremtésére vonatkoznak. A politikai szabadság s az alkotmányosság kérdései még csak a philosophok könyveiben tárgyaltattak, tagadhatatlanul gyakorlatiatlan módon. A nemzetiségi eszme még mélyen szűnnyadott. Nem volt tehát ok a hatalmasan emelkedő Oroszországtól nagyobb mérvben aggódni, mint a nagy államok bár melyikétől, sőt az már a távolságnál fogva is kevésbé veszedelmesnek látszott. És ezért az orosz keleti törekvések Európában nem ébresztettek különös féltékenységet a jelent, sem aggodalmakat a jövőt illetőleg, különben is, még azon államok sem viseltettek rokonszenvvel a török birodalom iránt, melyek azt támogatták, vagy saját érdekeik szempontjából, eszközül igyekeztek felhasználni. Voltaire fellengős szavai, melyeket a keleti keresztyénség érdekében Katalinhoz intézett, nem változtatták meg ugyan a francia kormány törökbarát politikáját, de az összes európai közvéleményt megnyerék a czárnő terveinek. És valóban látjuk, hogy midőn 1770-ben nemcsak a törökök, de az egész világ bámulatára, az orosz flotta körülhajózáván Európát, a gibraltari szoroson át a Földközi tengerre vitorlázott s megjelent Morea partjainál s az Archipelaguson, sem Anglia, sem Franciaország, mely pedig annyiszor izgatá a portát Oroszország ellen, egy lépést sem tettek a hajóhad előnyomulásának megakadályozására. Ekként a keleti kérdés első sorban egyszersmind orosz kérdéssé vált s megoldásában a döntő szót Katalin ideje óta Oroszország igényli magának.

Többször volt már alkalmunk utalni arra, hogy az orosz törekvések a Keleten természetsszerűleg hódítást céloznak, s hogy azoknak alapját s mint egy jogczimét Oroszországnak azon fejlődési irányzata képezi, mely a byzantinismus behatása alatt jött létre, tehát különösen

a vallási kapocs, mely a keleti orthodox egyház hiveit egymáshoz fűzi. Az orosz birodalom s a keresztyén rája között ekként támadható érdekközösség nagy horderejét régen felismerték már, mint láttuk, előbb Moszkvában, utóbb Szent-Pétervárott. Azon kisebb-nagyobb segélyezések, melyekben korábbi orosz fejedelmek a keleti egyházakat s kolostorokat részesíték, ismertté tévék az orosz nevet a török birodalom keresztyénei között. Nagy Péter, bizván a rokonszenvben, melyet a törökországi rájánál méltán találni vélt, megkísértheté már a keresztyén népek fellázítását a szultán ellen, ha mindjárt akkor még siker nélkül. Ez irányban is Katalin volt hivatva, nagyobb mérvben érvényt szerezni a hagyományos orosz politikának. Oroszország ezen viszonya a keleti keresztyénekhez Katalinnak görög terveiben nyilvánult a legélénkebben, habár nem minden fantastikus vegyülék nélkül. A török birodalom megsemmisítése és földarabolása, Konstantinápoly elfoglalása, a görögök egyesítése ismét egy nagy nemzetté és orosz védnökség alatt a görög császárság helyreállítása, volt a cél, melyre Katalin egész életén át törekedett. Mikor keletkezett s kitől származott e terv? Kétségkívül nem egy elme s nem egy pillanat szüleménye volt az. A hagyományos fejlődés hatása alatt támadt többek lelkületében, lassanként, egyes részeiben, míg aztán Katalin szelleme egyöntetű, határozott czéllá tömöríté a sokak keblében régóta de rengő vágyakat. Hogy Nagy Péter foglalkozott már Konstantinápoly meghódításának tervével, az majdnem kétségtelen.⁶³⁾ Münnich, a diadalmas hadvezér, kit a gyorsan megkötött belgrádi béke azon pillanatban kényszerített megállapodásra, midőn az ozmán birodalom szívébe szándékozott behatolni, szintén Konstantinápolyt látta maga előtt lebegni, mint győzelmes hadjáratának

végeztéljät. Mondják, hogy az ozmán főváros elfoglalásának eszméjét ő pendité meg először Katalin előtt. Mások Potemkin nagyravágyásának tulajdonítják a czárnő görög terveinek keletkezését vagy egy velencei nobile besúgásának.⁶⁴⁾ De bármint legyen is ez, tény, hogy Katalin igen korán, alig pár évvel trónra lépte után, komolyan kezdett foglalkozni e nagy czél megvalósításával. Merész tervei nem találtak ugyan visszhangra az akkori orosz államférfiak legnagyobb részénél, de ez a czárnőt nem riasztotta vissza. Sőt midőn később mindinkább elragadtatva képzelgése által, második unokáját, kit az új Byzancz trónjára szánt, Konstantinnak keresztelteté s görög dajkákat fogadott számára és görög nyelvre taníttatá, nem kerülhette el úgy az oroszok, mint a külföldi követek gúnyos megjegyzéseit. Még ez sem ingatta meg Katalint törekvéseiben. Elfogulatlanul vizsgálva a czárnő görög tervét, bár el kell ismernünk, hogy oly alakban, miként Katalin előtt lebegett, kivihetetlen volt, nem tagadhatjuk meg attól az orosz érdekeket illetőleg, sem a nagyszerűséget, sem a gyakorlatiasságot. A helyreállítandó görög császárság egy orosz nagyherczeg uralma s így Oroszország hegemoniája alatt, csak átmenet lett volna Konstantinápoly teljes bekebelezésére az orosz birodalomba. És ezt mindenesetre meg kellett volna előznie Törökország teljes fölbomlásának. Katalin terve tehát nem volt egyéb, mint erőteljes, bár némikép különczködő nyilvánulása azon irányzatnak, melyet Aszkold és Dir első hadjárata óta Oroszország mindenkor követett Byzancz s utóbb az ozmánok uralma ellen, valahányszor elég erősnek érezte vagy legalább képzelte magát a hagyományos czél elérésére. És Katalin tagadhatatlanul sokat megvalósított tervéből. Ha nem jutott is el Konstantinápolyba, megrázta alapjaiban a

szultán hatalmát s oly befolyást biztosított Oroszországnak a törökországi keresztyének sorsa fölött, mely lassanként a vazall-államok keletkezésére és így az ozmán birodalom egységének megbontására vezetett. Bár a végcél nem oly nyíltan hangsúlyozva, miként azt a saját lángelméjében és erélyében túlságosan bizakodó czárnótevő, de hasonló úton, hasonló végpont felé látjuk haladni útódjait is, semmi akadály, semmi vereség által meg nem tört szívóssággal.

Katalin figyelme, mint említők, azonnal trónralépte után Kelet felé irányult. Egy Makedoniából származó Papazólisz nevű görög, ki orosz hadiszolgálatba lépett volt s ott tisztté lett, már az 1766. évben kiküldetett a porta fensősége alatt álló görög tartományokba, hogy azokat orosz segélylyel biztatván, lázadásra bírja. Papazólisz beutazta egész Görögországot, s izgatásai mindenütt a legélénkebb visszhangra találtak. A legtekintélyesebb egyének, első sorban a főpapok, összejöveteleket tartottak s elhatározták a fölkelést, természetesen azon föltétel alatt, hogy Oroszország fegyvereket, lőport stb. fog küldeni s hogy a görög partokon a mozgalom támogatására orosz hajóhad jelenik meg. A Peloponnesus maga 100,000 harczust ígért állítani. Különösen kitüntek búzgalmok által a vad és edzett majnóták. Papazólison kívül még számos titkos ügynök járta be a török birodalom éjszakibb tartományait és Moldvát, Oláhországot, Montenegrót s a szerb földet, mindenütt búzditván a keresztyén népet a fegyverfogásra a mahomedánok ellen.⁶⁵⁾ Különösen Montenegróba, melyhez a tenger közelsége miatt könnyebben hozzá lehetett férni, ágyúkat s löszereket küldött az orosz kormány Dolgoruky herceg felügyelete alatt. A montenegróiak már fenyegetni kezdték Hercegovinát és Albániát, a hová a háború meg-

kezdése után valóban be is törtek.⁶⁶⁾ Az évek óta folyó izgatások, melyek különösen a görög földön öltöttek nagyobb mérvet, nem maradhattak titokban a török hatóságok előtt. Ott, hol a mozgalom már veszélyesebben kezdett mutatkozni, a török kormány erélyesebben lépett fel ugyan, egyeseket elfogatott vagy kivégeztetett,⁶⁷⁾ de a fölkelés kitörését, bár azt előrelátta, nem volt képes megakadályozni.⁶⁸⁾ Az 1769-ben kezdődött orosz-török háború folyama alatt, midőn már az Archipelaguson megjelent orosz hajóraj tényleg támogatta a görög fölkelést, nem volt többé miért leplezni a czárnő törekvéseit. Nyíltan előtérbe lépnek ezek egy kiáltványban, melyet Orlov gróf, a flotta parancsnoka a görögökhöz intézett s melyben felszólítja őket, hogy csatlakozzanak az igaz hívő és szent czárnő seregéhez, egyesült erővel küzdvén letiport vallásukért és főlzabadulásukért. Elősorolván aztán mindazon sanyargatást és nyomort, melyet a keresztyéneknek a mahomedánoktól kellett szenvedniök. Orlov így kiált föl: „Van-é keresztyén, kit a keresztyénségnek ezen siralmas állapota s a nagy zsarnokság, melyet türniök kell, szive mélyében a legfájdalmasabban ne érintene? Annyival inkább bennünket, oroszokat, kik hitsorsosaik vagyunk.“ És végre biztosítja a görögöket, hogy a legkegyelmesebb uralkodónó gondoskodása és védelme mindenkor ki fog reájok terjedni, mert nemcsak felszabadítani, de boldogítani is óhajtja őket.⁶⁹⁾ E kiáltványból is világosan kitünik az orosz politika iránya. A keresztyénség ügyét csak annyiban karolja föl, a mennyiben a keleti orthodoxia hiveiről van szó s ezek fölött is, ha egyszer a török uralom alól főlzabadultak, saját védnökségét kívánja gyakorolni, ekként szorosabban az orosz birodalomhoz füzvén őket.

Majdnem egyidejűleg Orlov kiáltványának közzétételével, az akkor már orosz seregek által megszállott Moldvából és Oláhországból követségek jelentek meg Szent-Pétervárott Katalin előtt, hűséget fogadván a czárnónak, s alattvalóiul nyilvánítván magokat. Katalin kegyesen fogadta a moldva-oláhok hódolatát, válaszában biztosítá őket, mint hitsorsosait, a keresztyéneket megillető szabadság és jogok élvezetéről s azon reményét fejezé ki, hogy hűség és engedelmesség által érdemeseknek mutatandják magokat Oroszország védelmére.⁷⁰⁾

Ekként igyekezett Katalin, izgatásokkal, lázadások gerjesztésével s az orosz védnökség előtérbetolásával a szultán uralmát saját tartományaiban megingatni, sőt végkép aláásni. A kücsük-kajnardzsii békével végződő öt éves hadjárat, bár nevezetes előnyöket biztosított Oroszország részére, nem valósítá meg a czárnó reményeit. Katalin mindazáltal nem csüggedt el, s megtörhetetlen kitartással működött tovább, mindenkor az ozmán birodalom megsemmisítését, Oroszország javára, tekintvén főfeladatának.

Említettük már, hogy az 1782. évben titkos szövetség jött létre József császár és a czárnó között, melynek éle leginkább a porta ellen irányult. Katalin azonban ezzel nem elégedett meg. Igyekezett Józsefet is megnyerni nagyszerű terveinek s ezért a török birodalom megosztását ajánlotta fel szövetséges társának. József készségesen elfogadta a tervet s nem késett a maga részéről is kijelenteni kívánságait. A két uralkodó levelezéséből kitűnik, hogy Katalin Ocsakov várát területével s néhány szigetet az Archipelaguson óhajtott Oroszországhoz csatolni, József pedig Chotint tekinté kívánatos szerzeménynek, továbbá Oláhországot az Olt vizéig, majd Nikopolistól fölfelé a Duna két partját három mértföldnyi

távolságban Viddin, Orsova és Belgrád váraival és még azon területet, mely a Belgrádtól az Adriához irányozott legrövidebb vonalon innen esik, tehát a mai Szerbia, Ó-Szerbia egy részét, egész Herczegovinát, Boszniát, Montenegrót s Albániából is egy darabot, végre Velenchének istriai és dalmát birtokait. Kivévéen a legutóbbi pontot, Katalinnak nem volt kifogása József vágyai ellen. De e mellett a czárnő még egy független Dárcziának föllállítását tervezte, mely magában foglalta volna Bessarábiát, Moldvát és Oláhországot az Olt és a Duna között, s egy keleti orthodox vallású fejedelem (tehát kétségkívül orosz) uralma alá helyeztetett volna. Végre azon esetre, ha a két uralkodó seregeinek sikerülne a törököt teljesen kiűzni Európából, Katalin még József beleegyezését kérte a régi görög császárság, mint bár önálló, de mégis orosz secundo genitura helyreállításához, unokájának Konstantin nagyherczegnek jutván az, egyébként független osztályrészü. József sem Dárczia kikerekítését, sem a görög császárság esetleges megalkotását nem ellenzé.⁷¹⁾

Sem Oroszország, sem Ausztria nem voltak eléggé erősek, hogy még vállvetve is, e nagy tervet létesíthették volna. De Katalin azért egy percze sem téveszté azt szem elől s igyekezett legalább annyira, a mennyire az a fenforgó viszonyok között lehetséges volt, hatalmát növelni a porta rovására. Mint azonnal látni fogjuk, nemsokára a Józseffel 1782-ben folytatott levelezés után meghódítá véglegesen Krimiát s néhány évvel később az ozmán birodalom ellen a császárral közösen viselt háborúból szintén csak ő meritett hasznot. Általában Katalin, kit gyakran fellengős képzelgéssel vádolnak, saját érdekein kívül más czélt nem ismert s bámulatos ügyességgel tudta szövetségeseit eszközökül felhasználni. Leg-

főbb érdekeltsége pedig egész életén át keletfelé irányult.⁷²⁾

Még midőn látszólag békés viszonyok uralkodtak is a két állam között, az orosz kormány nem szünt meg, különösen a kücsük-kajnardzsii békekötés után, a szultán keresztyén alattvalói között, titkos ügynökök által, kik a török tartományokat beutazták, folytonos izgatottságot élesztieni. Állítólag még a jezsuiták is, kik ezen időben Európa valamennyi keresztyén államaiból kitiltatván, Oroszországban találtak menedéket, Katalin céljait mozdíták elő, a mennyiben egyfelől az ozmán birodalom keresztyén lakóit lázadásra ingerlék, másfelől pedig a portát vészes tétlenségbe iparkodtak ringatni. Az izgatások mellett nem kevésbé mozdítá elő Katalin terveit azon kiterjedt megvesztegetési rendszer, mely már előbb is több ízben gyakoroltatott a török államférfiakkal szemben, de mely tulajdonkép a múlt század második felében vált az orosz politika egyik leghatalmasabb eszközévé. A pénz és ajándékok által, melyeket az orosz követek bőkezűen osztogattak, oroszbarát pártot tudtak teremteni nemcsak a szultán miniszterei között, de még a szeralyban is; és gyakran célhoz jutottak ily módon oly esetekben is, midőn még a fegyver hatalmával sem győzhettek volna. Katalin valóban mindent megtett, hogy az ozmán birodalom lételét anyagilag és erkölcsileg megingassa és e részben a korhadtt török társadalmi viszonyok valóban nagy segítségére voltak.⁷³⁾

II. Katalin keleti politikájának ezen futólagos méltánylása után, meg kell még röviden emlékeznünk az ozmán birodalom ellen ezen időszakban orosz részről folytatott háborúkról, a békekötésekről és szerződésekről is, melyek Oroszországnak mindannyiszor újabb előnyöket biztosítottak. A belgrádi örökös béke után sem szüntek

meg teljesen a szokásos határvillongások, de mindkét állam kerülni óhajtván az ellenségeskedést, vagy eltúrte, vagy szép módjával igyekezett elintézni ezen viszályokat, sőt 1747-ben a nyolcz év előtt létrejött béke meg is újított. Katalin azonban csakhamar trónralépte után, erőszakosan beavatkozott a lengyel ügyekbe, az úgynevezett dissidenseket, vagyis az egyesült protestansokat és keleti hitfelekezettüeket pártolván a katolikus lengyelek ellenében. Az utóbbiak végre az ismeretes szövetségre léptek Bárban, s a portához fordultak segélyért. Ez utóbbi nem akart eltérni békés politikájától s daczára a francia követ oroszellenes izgatásainak, egyideig nyugodtan szemlélte a lengyelországi eseményeket. Midőn azonban 1768-ban az oroszok üldözése elől a lengyelek a török területen fekvő Balta városába menekültek s az orosz csapatok ide is követvén őket, a várost teljesen feldúlták, a hangulat Konstantinápolyban oly izgatottá vált, hogy a szultán kénytelen volt az év végén hadat üzeni Oroszországnak. Tehát tényleg ismét a porta kezdett háborút, s tagadhatatlan az is, hogy e hadüzenet Katalint, ki még a lengyel ügyekkel volt elfoglalva, fölötte alkalmatlan időben lepte meg. De mindazok után, a miket föntebb elbeszélünk, nem szenvedhet kétséget, hogy a czárnő, ha egyszer sikerül vala lengyelországi terveit megvalósítania, egész erejével az ozmán birodalom ellen fordult volna. A hadjárat 1769-ik év elején vette kezdetét, egy nagymérvű, pusztító tatárbetöréssel, melynek azonban az évszak zordonsága csakhamar véget vetett. A török fősereg lassan nyomult előre a Duna felé s tétlenül szemlélte, miként támadják meg az oroszok két izben Chotint, honnét csakis az őrség erélyes ellenállása kényszeríté őket visszavonulásra. Nyár folytában végre a nagyvezér is átkelt a Dnjeszteren, de

itt apró csatározásokban tetemes veszteségeket szenvedvén s végre utóhada megveretvén, a török sereget oly félelem szállta meg, hogy még a főcsata előtt, minden küzdelem nélkül elfutott s csak Izaksánál állapodott meg. A chotini úrség is utánozta e példát s így a vár kardcsapás nélkül az oroszok hatalmába került, kik még az őszszel benyomultak Moldvába és Oláhországba s Bukarestet is elfoglalták. A Kaukázusban és Ázsiában is kedvezett a szerencse az orosz fegyvereknek. Legfényesebb eredményeket a következő 1770. évben mutattak föl az orosz hadvezérek. Már a hadjárat kezdetén a törökök érzékeny veszteséget szenvedtek Dzsurdzsevónál: később hasonló sorsban részesült az ötszörte számosabb ozmán sereg a kartali sikszágon s ennek következtében Izmailt és Kiliát az oroszok elfoglalták. Szeptember havában Bender, majd Akerman s végre Braila is elesik és akkor meghódolnak a Duna és Dnjeszter között tanyázó tatárok.⁷⁴) Ugyanezen évben jelent meg Görögország partjain és az Archipelagus szigetjei között a sok költséggel fölszerelt orosz hajóraj, melynek a görögök segélyével Katalin legkedvesebb tervét, a görög császárság helyreállítását kellett volna kivivnia. A két Orlov, Feodor és Alexis által vezérelt vállalat, kikhez utóbb angol tengeri tiszték is csatlakoztak, a nagy várakozásnak épen nem megfelelő véget ért. A fölkelés korántsem öltött oly mérveket, mint a titkos ügynökök jelentései nyomán reményleni lehetett volna. De még így is hiány mutatkozott fegyverekben s lőszerekben. Az oroszok nem voltak képesek azt pótolni s csak csekély számú csapatokat szállithatván partra, nem állhattak ellen a porta parancsára túlnyomó erővel Görögországot pusztítva és öldökölve elárasztó vad albánoknak. A török flottán a Cseszme öbölben kivivott fényes győzelem, nem szolgálhatott kárpótlásul Morea el-

vesztéseért, honnét az oroszok kényszerültek visszavonulni. A szerencsétlen fölkelőkre borzasztó sors várt. Végkép elhagyatva pártfogóik által, kik őket fegyverfogásra izgatták volt, a bősziült albán csapatok zsákmány- és vérszomjának s utóbb a porta bosszújának estek áldozatul.⁷⁵⁾

Már az 1770. év végén békealkudozások kezdettek meg Oroszország s a porta között, melyekben közvetíteni iparkodott Ausztria és Poroszország is, de melyek ez alkalommal még nem vezettek eredményre. Mindazáltal e két hatalom akkori magatartása arra kényszeríté Katalint, hogy tervezett hódításairól Moldva-Oláhországban s a Dunánál, legalább egyelőre és ideiglenesen lemondjon s e közben Lengyelország fölosztása által igyekezzék két szövetségésének további szemlegességét biztosítani. Hogy azonban a czárnő kedvencz terveit el nem ejté, sőt hogy a mint a viszonyok ismét kedvezni látszottak, újból hozzá kezdett azok kiviteléhez, azt már tudjuk a később közte és József császár közt létrejött szerződés tartalmából. Egyelőre azonban kényszerült figyelembe venni Mária Terézia és II. Frigyes aggályait. A háború 1771-ben ismét megújult, de kevés sikerrel mindkét részről. Az oroszok mindazáltal megszállják Krimiát s új tatár khánt neveznek ki. A következő évet alkudozások tölték be, melyeknek tartama alatt az ellenségeskedések szünetelnek. A békés törekvések azonban mindannyiszor megtörttek Oroszországnak azon kívánságán, hogy a krimi tatárok függetleneknek nyilváníttassanak, mire a törökök semmikép sem akartak reáállani. Az 1773. évben ennél fogva újból harcra került a dolog. Az oroszok átlépik ugyan a Dunát, de Ruscsuknál érzékeny vereséget szenvednek s miután még Szilisztriát és Várnát bevenniök nem sikerült, megfogyva visszahúzódnak a Duna balpartjára. Azonban a törökök nem voltak képesek az előnyös

helyzetet felhasználni. Az ozmán seregben annyira meglazult a fegyelem, hogy attól nemcsak támadást, de még erélyes ellenállást sem lehetett többé várni. És ekként sikerült is az oroszoknak 1774-ben Bazardzsiknál egy jelentékeny török haderőt megverni, s aztán Sumlában a nagyvezért oly teljesen bekeríteni, hogy az utóbbi az elébe terjesztett feltételeket vitatkozás nélkül elfogadta s a nevezetes kücsük-kajnardzsii béke 4 óra alatt létrejött.⁷⁶⁾ Az oroszok kétségkívül nagy ügyességgel tudták kizsákmányolni a nagyvezér szorongatott helyzetét. És valóban csak is ily körülmények között vált lehetségessé a kierőszakolt pontozatok elérhetése. Már két évvel előbb, az akkortájt Foksánban és Bukarestben folytatott alkudozások alkalmával, kitűnt az orosz és török követelmények között létező kiegyenlíthetetlen ellentét. E mellett, mint említők, a két szomszéd hatalom sem mutatkozott hajlandónak Oroszország kívánalmait egész terjedelmekben támogatni. És végre a birodalom belsejében mutatkozó aggasztó jelek is kívánatosnak tűnteték föl a czárnőre nézve a béke mielőbbi helyreállítását. A hosszas és nagy erőfeszítést igénylő harcok teljesen megrongálták Oroszország pénzügyi helyzetét; az öldöklő csatákban és ragályos betegségek következtében a harctéren szenvedett nagymérvű veszteségek csak nehezen pótolhattak a gyér népességű s roppant terjedelmű tartományokból, azonfelül pedig a folytonos újonczozás a nép minden rétegében, mély elkeseredést szült. Ehhez járult még, hogy az egyházi vagyonnak 1764-ben történt elkobzása miatt, a papság nagyrésze is ellenséges állást foglalt el a kormánynyal szemben s nem egyszer adott kifejezést elégedetlenségének. Katalin méltán aggódott tehát, hogy ha a török birodalom ellen folytatott háború hosszabban tartana, a népnek izgatott hangulata mellett

még forradalom is fenyegethetné trónját. A Moszkva környékén dúló pestis s a kozák Pugacsev véres fölkelése, nem csekély mérvben növelte a nehézségeket, melyekkel a czárnőnek s kormányának küzdenie kellett.⁷⁷⁾ Ily viszonyok között Katalin alig remélhetett már jelentékenyebb előnyöket a török háború bevégeztével. Annál kellemesebb volt a meglepetés és élénkebb az öröm Szent-Pétervárott, midőn a kücsük-kajnardzsii béke ott ismeretessé vált. Katalin éles elméje azonnal belátta, hogy a portától kicsikart engedmények, habár első pillanatra nem látszottak is rendkívüli vivmányoknak, a jövőre nézve kiszámíthatatlan előnyöket biztosítanak Oroszország javára.

A június 16. megkötött béke értelmében⁷⁸⁾ Oroszország visszaadta a portának Bessarábiát, Moldvát és Oláhországot, úgyszinte Ocsakov várát, továbbá az Archipelaguson elfoglalt szigeteket is, és kötelezte magát, csapatait Mingreliából és Georgiából kivonni. Csak Azóvot a régiebb szerződések értelmében s Kinburun-t tartotta meg magának és a két krimi várát, Kercset és Jenikalét, végre a cserkeszek által lakott nagy és kis Kabardát, ez utóbbiakat azonban a tatár khánnak beleegyezésével. A tényleges orosz foglalások tehát valóban nem mondhatók nagymérvűeknek. De messzekiható fontossággal bírt a békekötés néhány más pontja. Ugyanis a krimi tatárok teljesen függetleneknek nyilvánítottak, akként, hogy sem Oroszországnak, sem a portának nem lett volna többé szabad belügyeikbe avatkozniok. Azóv, de különösen Kercs és Jenikale birtoka azonban az orosz befolyásnak oly hatáskört biztosított a félszigeten, melyel Törökország, már csak a távolság miatt is, nem versenyezhetett többé, s már akkor nem szenvedett kétséget, hogy Krimia elveszett az ozmán birodalomra nézve.

Moldva és Oláhország visszakerültek ugyan a porta uralma alá, de csak oly föltétel alatt, hogy a török kormány két évi adóelengedést biztosított számukra, továbbá ünnepélyesen megígérte a keresztyén vallás, az egyházak és egyházi személyek s birtokaik tiszteletben tartását; megengedte a moldva-oláh fejedelmeknek, hogy Konstantinápolyban jövőre politikai ügyvivőket tarthassanak, és végre, a mi a leglényegesebb, felszólalási jogot engedélyezett az orosz kormánynak a fejedelemségek érdekében, valahányszor annak szükségét látná.⁷⁹⁾ E pont által Oroszország szerződésileg megállapított jogosultságot nyert Törökország belügyeibe avatkozhatni, minek következtében az ozmán birodalom ezen tartományai fölött a szultán fensősége csak névlegessé vált s annak helyébe a tényleg gyakorolt orosz védnökség lépett. A porta továbbá kényszerült megengedni, hogy a konstantinápolyi orosz követség palotájában lévő kápolnán kívül, az orosz kormány Galatában egy nyilvános templomot építhessen, mely Oroszország védelme alá helyzetetett s e mellett kötelezé magát, hogy az orosz követek felszólalásait, ezen új templom és az abban működő egyházi személyzet érdekében, mindenkor figyelembe veendi, végre hogy a keresztyén vallást és templomokat az egész birodalomban oltalmazni fogja. Fölösleges volna e pontozatok nagy horderejét kiemelni. Ezeknek értelmében Oroszország szabad kezet nyert a porta keleti orthodoxhitű alattvalóival nemcsak nyílt összeköttetésbe lépni, hanem reájok magában a birodalom fővárosában pártfogását kiterjeszteni. Végre még csak azt említjük meg, hogy ezen békekötés által az orosz kereskedelmi hajók részére biztosított a szabad hajókázhatás, nemcsak a Fekete tengeren, de a Dardanellákon át is és hogy Oroszország konzulságokat állíthatott föl az egész török birodalomban.

Az emelkedő orosz hatalom túlnyomósága a hanyatló ozmán birodalommal szemben, a kücsük-kajnardzsii békében nyilvánult oly szembeszökő módon, hogy ezen idő óta Európa is, mintegy hallgatagon, elismerte a vezérszerep jogosultságát, melyet Oroszország a keleti ügyekben magának igényelt. A rés, melyet e béke föltételei Törökország állami önállóságán ütöttek, oly tág volt, hogy az orosz befolyás növekvése és terjedése a Balkán-félszigeten, bármily erélyes ellentállást fejtett is ki a porta olykor-olykor még a harcztéren, már akkor feltarthatatlannak látszott. Méltán jegyezte meg a török viszonyok és történet egyik legalaposabb ismerője e békekötésről, hogy az magában rejté már, ha nem is az ázsiai, de mindenesetre az európai ozmán uralom felbomlásának csiráit.⁸⁰⁾

Érezték, látták a török államférfiak is a veszélyt, mely e szerencsétlen béke föltételeinek szószerinti teljesítéséből a birodalomra háromolhatott. Nem csoda tehát, hogy még annak szentesítése előtt mindent elkövettek némi módosítások kieszközlésére. Katalin azonban hajthatatlan maradt és nem volt rábirható, hogy az egyszer kivított előnyökről, bármily tetemesnek látszó kárpótlás fejében is, lemondjon. Sőt a két birodalom között kifejlődött hagyományos viszonyok hatása alatt, most már még erélyesebben kellett haladnia az eddig követett ösvényen.⁸¹⁾

Krimia állítólagos függetlensége bő alkalmat szolgáltatott Oroszországnak a titkos és nyílt beavatkozásra. Orosz bűjtogatások és pénz segélyével, csakhamar oroszbarát párt keletkezett a tatárok között. A szerencsétlen félsziget ezen idő óta éveken át, a legpusztítóbb polgárháború színhelyévé vált. A khánok trónjáért is különböző versenytársak küzdöttek, némelyek a szent-péter-

vári udvar, mások a szultán uralmát visszaóhajtó nemzeti párt támogatása által remélvén czélt érhetni. Egy ily versengést az ellen-khánok között, ürügyül használva és saját elűzött védenczének visszahelyezése végett, a czárnó seregei 1777. és 1778. években elárasztották és megszállták Krimiát. A porta nem nézhette közönyösen Oroszországnak ezen önhatalmú eljárást s mivel a moldvaoláh ügyekben is számos túlkapást kellett volt túrníe, a háború már-már elkerülhetlennek látszott. Franciaország közbenjárásának sikerült azonban annak kitörését megakadályozni, s az 1779-ben Ajnali-Kavakban kötött egyezség megerősíté ismét a kücsük-kajnardzsii békekötés föltételeit. De alig pár év múlva ismét lázadás ütött ki Krimiában s ekkor újólág orosz csapatok helyezték vissza trónjára az elkergetett, de orosz érzelmű Sahin-Girait. A porta gyöngeségének érzetében tétlenül szemlélte az oroszok térfoglalását, mely körülmény Katalint új merényletekre bátorítá fel. Az 1783. évben Potemkin vezérlete alatt, orosz sereg nyomult Krimiába, s miután a gyöngé Sahin-Girai évi 100,000 rubel díjért lemondott országáról Oroszország javára, végkép elfoglalta a félszigetet. A tatárok csak a kényszernek engedve, hódoltak meg az orosz fegyverek előtt. Megkísérték még egyszer lerázni az idegen jármot, de Potemkin öcsese 30,000 férfit, nőt és gyermeket összefogdoztatván, valamennyit kérlelhetetlenül lemészároltatá. A virágzó félsziget pusztulásnak indúlt; a városok romban heverték, a lakosság egyrésze kiirtatott vagy kivándorolt az ázsiai török tartományokba; de Krimia orosz birtok maradt s Oroszország végre tehát befészkelheté magát a Fekete tenger partjain.⁸²⁾

A porta nem üzent háborút, sőt hallgatva a francia követ tanácsaira, egy rövid, 3 pontból álló,

1784. év január 8-án aláírt békeokmányban lemondott Krimiaról s csak Ocsakovot környékével együtt tartotta meg. A Kaukázus felé a Kubán folyó jelöltetett ki a két birodalom határául.⁸³⁾ Annyira gyöngé volt akkor Törökország, hogy még néhány hónappal előbb, 1783. június havában, tehát épen akkor, midőn az oroszok Krimiát megszállották s a portának teljes joga lett volna az elégedetlenségre, kereskedelmi szerződést kötött Oroszországgal, melynek előnyeiről az orosz tengeri és szárazföldi kereskedést illetőleg, maga az orosz követ, Bulgakov, akként nyilatkozott, hogy e szerződést nem annyira két független állam által kötött egyezménynek, mint inkább oly kereskedelmi szabályrendelet gyanánt lehet tekinteni, melyet valamely fejedelem saját országában hirdet ki.⁸⁴⁾

Krimia könnyű szerrel végrehajtott elfoglalása új inger volt Katalin nagyravágyásának. Most inkább mint valaha, remélte megvalósíthatni nagyszerű terveit. Alig hogy létrejött tehát a török-orosz béke 1784-ben, már ismét háborúra gondolt. Csak azt látszott óhajtani, hogy a hadüzenetre a porta határozza el magát, ekként a czárnó Európa előtt úgy tűnéen föl, mint a megtámadott fél. A kajnardzsii békekötésben kikötött föltételek elegendő eszközt szolgáltatottak a portának ingerlésére. Az orosz konzulok mindenütt izgatni kezdték a keresztyén ráját s különösen Moldvában és Oláhországban túrhetetlen túlkapásokat engedtek meg magoknak. Az orosz államférfiak nagyrésze nem óhajtotta a háborút. A birodalom belügyeinek szomorú állapota, a hosszabb békét nagyon is kívánatosnak tünteté föl. Képzeltetlen nyomorral kellett ez időtájtban a nép alsó osztályainak küzdenie Oroszországban. Rosz termések s a munkáskezek nagymérvű megapadása a folytonos harcok következtében,

valóságos éhséget idéztek elő, melynek számosan estek áldozatul. A magasabb körök pedig mindezzel nem törődve, a legmértéktelenebb fényűzést és pazarlást űzték. Kapzsiság, lelkiismeretlenség, önkény, tudatlanság s megvesztegethetőség, egyszóval a legnagyobb mérvű erköletelenség jellemezték az összes közigazgatást. És e részben épen a császnő kegyenceit, különösen a hatalmas Potemkint éri a legsúlyosabb vád. Természetes tehát, hogy ily körülmények között a hadsereg nem felelt meg, sem számát, sem felszerelését, sem a vezérek képességét illetőleg, a legszerényebb igényeknek sem.⁸⁵⁾ Hogy mégis a törökök ellen több ízben diadalokat volt képes aratni, ez csak az ellenfél még nagyobb mérvű tehetetlenségének és szervezetlenségének tulajdonítható. Találón jegyzé meg II. Frigyes, hogy az orosz-török küzdelem nem egyéb, mint a félszeműek harcza a vakok ellen, a hol végre is a győzelemnek amazok részére kell hajolnia. Daczára ezen készületlenségnek, Katalin és Potemkin nem hagytak föl harcziás szándékukkal. Másrésztől a porta is belátta végre, hogy a folytonos engedékenység által nem képes Oroszország hódítási vágyait kielégíteni. Lassanként tehát Konstantinápolyban is kezdtek megbarátkozni azon gondolattal, hogy a béke hosszasan fenn nem tartható. Ennek következtében ott is túlsúlyra emelkedett a harcziás hangulat. A törésre látzólagos ürügyet a georgiai ügyek szolgáltatottak. Georgia csásrja, Heraklios, meghódolt volt Oroszországnak, de e miatt saját népei föltámadván ellene, újból a szultánt ismerte el hűbér-urául. E miatt az orosz kormány természetesen tiltakozott Konstantinápolyban. A diplomaciai alkudozások aztán, melyek e kérdés fölött folytak, az ellentéteket annyira kiegyenlíthetetleneknek bizonyították

be, hogy végre az 1787. év nyarán a porta kényszerült hadat üzeni Oroszországnak.

Mint tudjuk, ezen háborúban II. József császár is részt vett mint Katalin szövetségese. Az osztrák-török harczokról nem szólhatunk e helyt, itt csak az orosz hadviselésről kell röviden megemlékeznünk. Az 1787. év folytán egyedül Kinburun mellett került összeütközésre a dolog. A törökök nagy erővel megtámadták a várat, de Szuvarov által roppant veszteségekkel visszaverettek. A következő évben az orosz vezérlés minden erejét Ocsakov bevételeire irányá, melynek védelmére a törökök is kellőleg elkészültek. Lassan és hanyagúl folyt az ostrom, annál erőteljesebben a védelem. A török flotta is megjelent a Limánban a vár segélyére, de az orosz hajók által, érzékeny veszteséggel, visszavonulásra kényszerítettett. Végre, midőn a vár megadása iránt már minden remény elenyészett az orosz táborban, Potemkin rohamra határozta el magát, mely deczember 17-én hajtatott végre. A vár, daczára az őrség hősiességének, a támadó sereg birtokába jutott. Ez volt az egész évi hadjáratnak egyetlen vívmánya. Az 1789. év már nagyobb mérvű eredményeket mutatott föl. A Macsin felől Bessarábiába nyomuló török sereget márczius elején visszaverik az orosz csapatok. Majd Szuvarov hadteste egyesül a Koburg herczeg által vezérelt osztrák sereggel s Foksaninál fényes győzelmet arat a törökök felett. Nehány héttel azután a szövetségesek magát a nagyvezért verik meg Martinestinél. A késedelmes Potemkin is megindúl végre hadtestével s hatalmába keríti Akkermant és Bendert. A kedvezőtlen évszak beálltával természetesen mindkét fél téli szállásaira vonúl. De a harc sokáig nem újul meg az 1790. évben sem. Részint az e közben kitört svéd háború akadályozá az oroszokat

az erélyesebb előnyomulásban, részint pedig a fővezérlet lassúsága és tehetetlensége, mely még a kivivott diadalokat sem tudta fölhasználni. Ez alkalommal is, miként az 1770. hadjárat tartama alatt, orosz részről megkisértetett a görögök fellázítása. A kajnardzsii békekötés után az orosz kormány a görög tartományokban s különösen a szigeteken, a bennszülöttekből nevezte ki konzulait. Ezek segélyével, de egyszersmind titkos ügynökök által is, a keresztyéneket már a háború kitörése előtt, fegyverfogásra bűjtogatta. Az orosz flotta ugyan ez alkalommal nem jelenhetett meg a görög tengeren, mert az időközben kitört svéd háború miatt a Balti tengert nem hagyható el. Mindazáltal Katalin, a nála megjelent hódoló görög küldöttségnek készségesen megígért mindenemű segélyt. És valóban nagyszámú armatól és klefta egyesülvén a vakmerő szuliótákkal, kitűzték a lázadás zászlaját s egy ízben janinai Ali pasát le is győzték. Mindazáltal a forradalom, mely minden szükségest nélkülözött, a szárazföldön nem nyerhetett nagyobb mérvű terjedelmet. A tengeren azonban a merész Lambrosz Kaczonisz éveken át nyugtalanítá a török flottát. Triestben az ottani görögök által felszerelt néhány kisebb hajóval indult meg kalandos vállalatára s a mikor csak szerét teheté, a török hajókat, melyekkel találkozott, vagy elfoglalta, vagy megsemmisítette. Az 1790. év elején azonban nagyobb török hajóraj küldetett ellene, melynek aztán sikerült is Lambrosz kiseded flottáját szétverni. De ez a bátor görög erélyét nem törte meg. Tovább is folytatta a török hajók háborgatását, míg nem Oroszországból a békekötés létrejötté alkalmával rendeletet kapott, hogy hagyjon fel az ellenségeskedéssel. Oroszország ezen második beavatkozása a görög ügyekbe, szintűgy nem vezetett eredményre, mint az első s csak

a magokra hagyott görögök sorsát nehezíté, kik aztán annál súlyosabb nyomást voltak kénytelenek tűrni a törökök részéről.⁸⁶⁾

A tulajdonképeni hadjárat az 1790. évben csak október vége felé vette kezdetét. Kilia és Tulcsa csakhamar az oroszok hatalmába került. A rendkívüileg megerősített Izmailt kétségbeesett rohammal vehették csak be Szuvarov csapatai, roppant áldozatok árán. Még nagyobb volt azonban a törökök vesztesége, annyival inkább, mert a felbőszült orosz katonaság három napon át rabolt, pusztított és öldökölt a szerencsétlen városban. A Kuban vidékén, a Kaukázusban s a tengeren is szerencsével harcoltak az oroszok ez év folyamában.

Az 1791. évben néhány apróbb csatározáson kívül, már csak egy nagyobb ütközet vivatott, Macsin mellett, kedvezőtlen eredménnyel a törökökre nézve. A nagyvezér ugyan még 120,000 emberrel minden pillanatban készen állt a támadásra, de mielőtt szándékát kivihette volna, Konstantinápolyból, hol e közben mind hangsúlyosabban kezdett maga a nép zúgolódni, parancsot kapott, hogy minden áron békét kössön. Ekként a nyár folytán létrejött Galaczban, előbb egy hat hónapi fegyverszünet, majd pedig Jászvasárt 1792. január 9-én a végleges béke.⁸⁷⁾ Az orosz birodalom kimerültsége, mely a négy éves háború alatt ismét mintegy 400,000 embert vesztett el, Katalinnak bánata Potemkin halála fölött, Poroszország barátságos magatartása a porta iránt s végre kétségkívül a nagyvezérnek nem épen megvetendő serege, mindez kivánatosá tévé a czárnőre nézve a béke gyors helyreállítását. Nem sokat nyert ez alkalommal Oroszország. Leginkább csak a régibb szerződések erősítettének újból meg; a tett foglalásokat Törökország visszakapta. Egyedül a Bug és Dnjeszter között elterülő

társég, Ocsakov szétrombolt várával, maradt Oroszország birtokában és kikötöttett, hogy jövőre a Dnjeszter képezze a határt a két birodalom között.⁸⁸⁾ A roppant áldozatoknak egyáltalában nem felelt meg az elért eredmény, de azért mégis növekedett az orosz birodalom területe s megőrzé szerződésileg biztosított befolyását a török belügyekben. Noha tehát a hadsereg elégtelen szervezete, az államférfiak és hadvezérek képesség hiánya és általában Oroszország összes ereje nem volt még elegendő fényesebb előnyök kivívására, különösen Katalin terveinek megvalósítására; Oroszország a portával folytatott minden háború által legalább egy lépést tett előre azon az úton, melynek — hagyományos politikájának megfelelőleg — Törökország szétrombolásához kelle vezetnie.

Daczára az orosz birodalom szomorú belügyi helyzetének, daczára a bonyodalmaknak, melyek a francia forradalom következtében támadtak s egész Európa figyelmét más irányba terelték, Katalin élete végéig nem szünt meg kedvencz tervével foglalkozni s annak kivitelét újból és újból megkísérteni. Sőt épen a francia forradalom által támadt általános zavart kedvező alkalomnak tartotta, a porta megtámadására, mig t. i. a többi hatalmak a Nyugoton keletkezett köztársasággal vannak elfoglalva, mely ellen folytonosan ő maga izgatta, különösen Angliát. Az 1783-ban kötött kereskedelmi szerződés némely pontjainak eltérő magyarázata, éles diplomaciai jegyzékváltásra szolgált ürügyül az orosz követ és a porta között. Katalin már csapatokat kezdett összpontosítani az 1793. év végén; természetesen a török kormány is kénytelen volt ennek következtében hadi készülődésekhez fogni. A Lengyelországban kitört forradalom azonban a czárnő figyelmét elvonta a Keletről. Minden erejét éjszakon kellett összpontosítania.⁸⁹⁾

Mielőtt Katalin ismét az ozmán birodalom ellen fordúlhatott volna, meghalt 1796. évben.

A politikai irány azonban, melynek ő volt az összes orosz uralkodók között legerélyesebb képviselője, nem szállt vele együtt sirba. Talán nem mindenkor annyi kitartással, nem oly szívóssággal, de az ő nyomdokait követték utódai is. Utána épen úgy, mint uralkodása alatt, épen úgy mint napjainkban, a keleti kérdés képezi az orosz külpolitikának sarkalatos pontját.

XI.

Franciaország, vagy tulajdonkép Napoleon hatalmának terjedése és különösen messze kiható tervei, melyeket a Keleten jó részt a török birodalom rovására táplált, természetesen nagy mérvben felkölték Oroszország féltékenységét. Az orosz törekvésekre nézve semmi sem lehetett végzetesebb, mint ha Keleten a roskadozó török uralom helyett egy erőteljes, a művelődés magas fokán álló hatalom fészkelhette volna be magát. Ezáltal a Kelet, melyet Oroszország megszokott saját jogos öröksége gyanánt tekinteni, végkép elveszett volna reá nézve; míg a gyöngye, lassanként szétmálló török kormányzat mellett, előbb-utóbb remélheté annak elnyerhetését. Épen nem feltűnő jelenség tehát s a legkevesebbé sem áll ellentétben Oroszország eddig követett politikájával, hogy midőn Napoleon az albán partok, majd Morea, végre Egyiptom ellen fordult, a czár a szultánnal szövetségre lépett az új hódító ellen. Az 1798. végével Oroszország és a porta között létrejött s Napoleon ellen irányzott védszövetség, legalább orosz részről, nem jelentett egyebet, mint a régen kiszemelt zsákmánynak, t. i. az ozmán birodalomnak biztosítását

egy hatalmasabb harmadik foglalási vágyai ellen. A porta, vonakodva bár, de aláírta a védszövetséget, nemsokára azonban ismét a francia kormány karjaiba veté magát.

Az 1801. évben I. Sándor császár lépett a trónra. Mindjárt uralkodása kezdetén kijelenté, hogy II. Katalin politikáját szándékozik ismét érvényre emelni. E nyilatkozat méltán keltett aggodalmakat Konstantinápolyban. Egyelőre még a császár követe által igyekezett a portát megnyugtatni, minden alkalommal hangoztatván békés czélzatait.

Mindazáltal az orosz politika egy pillanatra sem téveszté szem elől a Törökország ellen forralt tervek megvalósíthatásának előkészítését. Sándor császár trónra lépte óta évről évre növekedtek a titkos orosz ügynökök által a Balkán-félszigeten szított izgatások s méltán jegyzé meg Stürmer báró az osztrák internuntius az 1804. évben, hogy azok már az egész birodalmat behálózták.⁹⁰⁾ Az úgynevezett második coalitíó, mely Oroszország, Ausztria és Anglia között 1805. nyarán Napoleon ellen létrejött s az ennek következtében támadt háború egy időre még elodázta az ellenségeskedések kitörését a porta és Oroszország között. De már az 1806. év elején orosz csapatok vonattak össze a bessarábiai határon, világosan azon szándékkal, hogy ha a kedvező pillanat elérkezik, azonnal benyomúlhassanak a dunai fejedelemségekbe.⁹¹⁾

Franciaország az austerlitzi győzelem s a reákövetkező pozsonyi béke által, megtörvén Ausztria hatalmát, ezen utóbbinak több más tartományán kívül, egyszersmind Dalmáciának birtokába is jutott. Ezáltal a francziák közvetlen szomszédaivá lettek a török birodalomnak. E körülmény nagymérvben fokozta Oroszország aggodalmait. Mert Napoleon uralkodván az Adria

partjai fölött, sokkal könnyebben valósítható meg hódítási terveit, akár a török tartományok, akár pedig a portával egyesülten Oroszország s ennek szövetségesei ellen irányultak volna azok. Ezen utóbbi eshetőség volt az, melytől a szent-pétervári udvar leginkább tartott s nem ok nélkül, mivel Napoleonnak, szemben Anglia ellenséges magatartásával, melyhez Oroszország is csatlakozott, szövetségesekről kelle gondoskodnia. Érdekében állott tehát a francia császárnak a portát megnyerni s széttépni azon különben sem őszintén barátságos kötelekeket, melyeket az orosz politika ekkor, segítve e részben az angol diplomácia által is, Törökországra reá tudott erőszakolni. E tanulmány kerete nem engedi meg, hogy azon nagy ügyességgel és szívóssággal folytatott küzdelem részletezésébe bocsátkozzunk, mely az 1806. év folytán Konstantinápolyban az orosz és francia befolyás között kifejlődött. Csak annyit említünk meg, hogy végre is az utóbbi győzött. A porta, megfogadván Sebastiani tábornoknak, Napoleon követének tanácsát, elmozdítá Moldva és Oláhország fejedelmeit, kiket előbb Oroszország ajánlatára nevezett volt ki s kik most túlságos orosz rokonszenvvel vádoltattak, másokat nevezvén ki helyökbe. A korábbi szerződések, mint tudjuk, jogot biztosítottak Oroszországnak a beavatkozásra a fejedelemségek ügyeibe. Sándor czár ennek következtében határozottan követelé a letett két hoszpodár visszahelyezését, ellenkező esetben szigorú rendszabályokkal fenyegetőzván. Nem lévén elkészülve a háborúra, a török kormány tanácsosabbnak vélte engedni, s újból kinevezé az előbbi hoszpodárokat. De e közben a czár rendeletet adott Michelson tábornoknak, a határon álló sereggel benyomúlni Moldvába és Oláhországba, mely rendeletet még akkor sem vonta vissza, midőn hivatalosan értesít-

tetett a porta engedékenységéről. Michelson, miként nyíltan hirdeté nem ellenség gyanánt lépte át a határt; Oroszország nem óhajtott háborút a portával, csak a szerződéseknek akart tiszteletet szerezni. A csekély számú török csapatok a közelgő oroszok előtt Dzsurdzsevóba és Ruscsukba vonultak vissza. Konstantinápolyban ezalatt, Oroszország önkényes beavatkozása, a legnagyobb elkeseredettséget szülte és Sebastianinak most már nem nagy fáradságába került rávenni a portát, hogy háborút üzenjen a czárnak, a mi meg is történt az 1806. év december 27-én. Ismétlődött tehát ezen alkalommal is azon sajátságos jelenség, melynek a múlt századból idéztük több példáját, hogy Oroszország szegte meg tényleg a békét s mégis a porta kényszerült hadat üzenni.

Téli műveletekről a harctéren akkor még szó sem lehetett s így mindkét fél bevárta türelmesen a tavaszt. Összeütközésre azonban az 1807. évben nem került a dolog. Az oroszok a balparton várták be a támadást, a nagyvezér pedig csak nyár elején ért a Dunához. Mielőtt azonban az ellenségeskedés megkezdődött volna, kitört Konstantinápolyban a janicsárok forradalma, mely III. Szelimet megfosztván trónjától, IV. Musztafát emelte a trónra. Ezalatt létrejött a tilsiti békekötés is Sándor czár és Napoleon között. Ennek értelmében az oroszoknak Moldvát és Oláhországot el kellett volna hagyniok s békére lépniök a portával francia közvetítés mellett. Ily körülmények között valóban fegyverszünet köttetett a legalább névleg hadviselő felek között Szlobodziánál. Sándor czár azonban nem teljesíté kötelezettségét csapatainak visszavonását illetőleg a fejedelemségekből. Moldva és Oláhország birtokáról egyáltalában nem volt hajlandó lemondani. A nehézséget e részben Napoleon követelményei képezték, ki még mindig némileg pártolni lát-

szott Törökországot, daczára a Tilsitben megbeszélte osztozkodási terveknek. Midőn azonban az 1808. évben az erfurti összejövetel alkalmával Napoleon kijelenté, hogy sorsára bizza a portát, Sándor czár nagyobb erélylyel vélt kedvencz tervének megvalósításához kezdeni. Az idő azonban annyira előrehaladt már, hogy a hadműveleteket jövő tavaszra kellett halasztani. És így tulajdonkép csak az 1809. évben indult meg a háború, mely forma szerint már 1806. végén kihirdettetett volt.

Az orosz fővezérlet már 1806-ban, de különösen 1807-ben összeköttetésbe lépett a szerb fölkelőkkel, kik az 1804. év elején ragadtak volt fegyvert. Ezen mozgalom, kellőleg támogatva kétségkívül hasznára válhatott az orosz hadviselésnek. És ezért a szerbek valóban pénzt, ágyúkat, fegyvereket s lőszert kaptak az orosz főhadiszállásról, sőt néhány tiszt is küldetett hozzájuk. Így elkészülve az 1809. év első hónapjaiban a szerbek több oldalról támadólag léptek föl a török birodalom ellen. A porta mely végre kibontakozott a folytonos lázadások és trónváltozások zavaraiából elérkezettnek vélte az időt, a lázadók megfenyítésére, daczára az oroszok újabb készülődésének. Az oroszok által teljesen magokra hagyott szerbek, nem állhatván ellen a túlnyomó török erőnek s vereséget vereség után szenvedvén, széjjelzülöttek s kétségbeesve a forradalom s hazájok jövője fölött ezerenként menekültek Ausztriába. Ezalatt azonban az ősz Prozorovszky herczeg, az orosz főparancsnok is megkezdé lassú műveleteit, de holnapokat töltvén el a Duna balpartján fekvő apró várak ostromával, midőn végre a folyón átkelni szándékozott, a nagymérvű áradás még egy ideig megakadályozá e terv kivitelében. Csak augusztus második felében lépett az orosz sereg a jobb partra. Ugyanekkor Prozorovszky is elhalálozván Bagra-

tion herczeg váltá fel őt a parancsnokságban. Az oroszok előnyomulása Bulgáriában, kényszeríté a Belgrád felé hatoló török sereget diadalmas útján megállapodni s a Balkán védelmére sietni. Egyik fél sem vivott ki azonban említésre méltó eredményeket. Három kisebb várnak bevétele, egy nem nagyszámú török csapat megfutamodása és Szilisztriának hasztalan ostroma után, Bagration visszavonult Oláhországba téli szállásaira. Elkedvenetlenedve a hadjárat lassú folyama fölött, Sándor czár kedvenczét Kamenszky grófot, nevezte ki a dunai hadsereg fővezérévé, bizton remélvén, hogy az új főparancsnok a sereget gyorsan átvezetendi a Balkánon, Drinápoly s talán Konstantinápoly falai alá, hol aztán a porta Oroszországra nézve előnyös békét lesz kénytelen kötni. Az 1810. évi hadjárat szerencsésen kezdődött az orosz fegyverekre nézve. Május havában átkelvén a Dunán, Kamenszky gyorsan előrenyomult, bevette Bazardzsikot, mire aztán rövid ostrom után Szilisztria is megadta magát. A nagyvezér, ki Sumlában összpontosítá seregét, békét ajánlott; Kamenszky azonban oly túlságos követelésekkel lépett föl, hogy azokat a törökök egyszerűen visszautasították. A jól elsánczolt sumlai tábort Kamenszky nem merte megtámadni s midőn annak teljes körülrázolása és így kiéheztetése sem sikerült, visszavonult Ruscsuk alá, erélyesen szándékozván e vár ostromát folytatni. Előleges lövetés nélkül egyszerűen roham által vélte az orosz főparancsnok bevehetni az erősséget. Augusztus 3-án, az anya-czárnő nevenapján, hajtattot végre a roham, de oly kedvezőtlen eredménnyel, hogy a csapatok nem csak visszaverettek az őrség által, de a 20,000 főt számláló ostromló sereg ezen pár óra alatt 8500 embert vesztett. Egy hónappal később azonban, midőn Kamenszkynek sikerült a Ruscsuk fölmentésére

előnyomuló Gusancz Halil pasát megverni, az eddig oly hősiiesen ellenálló vár is megadta magát, úgyszintén Dzsurdzsevo, Sistov, Turnu, Nikápoly. Ezzel a hadjárat az 1810. évre véget ért. Az eredmény messze mögötte maradt ugyan a czár reményeinek, de Oroszország mégis vivott ki némi előnyöket. — Oroszország más irányban elfoglalva, a Törökországgal kezdett háborút csak lanyhán folytathatá. Kutuzov tábornok, ki Kamenszkyt váltá föl a fővezérletben, Szent-Pétervárról vett utasításaihoz képest már 1811. elején lerontatá az elfoglalt várak erődítvényeit s végre Ruscsukot is odahagyá megapadt seregével és a balpartra vonúlt vissza folytonos csatározások között a nagyvezér csapataival. Ez utóbbi, ki ekkor túlnyomó erő fölött rendelkezett, kijátszván az oroszok figyelmét, szeptember elején seregének egy részével átkelt az oláh partra s ott szemben az orosz táborral gyorsan felhányt sánczok között foglalt állomást. Nagy volt a veszély, mely az oroszokat fenyegeté. Kutuzov e válságos helyzetben egy merész lépésre határozá el magát. Éjnek idején egy hadosztályt átküldött a bulgár partra, mely aztán megtámadá és szétveré a hidfőt őrző török csapatot s az elfoglalt ágyúkkal azonnal a nagyvezér túlparti táborát kezdé lövöldözni; ugyanazt tevé aztán Kutuzov is. Az ekként két tűz közé szorúlt török sereg megfosztatván nemcsak a visszavonulási vonaltól, de még az élmezés lehetőségétől is, nemsokára a legborzasztóbb éhséget volt kénytelen tűrni. Végre, segélyt nem várhatván, éhenhalással küzdve, december elején megadta magát azon föltétel alatt, hogy békealkudozásoknak kell kezdetniök. Bukarestben gyűltek össze a török és orosz meghatalmazottak. Azonban több hónapon át nem tudtak megállapodásra jutni. Mindkét fél igyekezett minél előnyösebb föltételeket kieszközölni. De ezalatt

kitört a vihar, mely az orosz birodalmat Franciaország részéről már több idő óta fenyegeté. Napoleon megindítá végzeteljes hadjáratát Oroszország ellen. Sándor csár, kinek most minden erejét a nyugoti határokon kellett összpontosítani, elrendelte a béke mielőbbi megkötését a portával. Ekként létre is jött az Bukarestben az 1812. év május 28-án. Oroszország alig nyert valamit e békekötés által. Bessarábia és Moldva között a Pruth jelöltetett ki határul s néhány kisebb dunai sziget Izmail és Kilia között Oroszországnak adatott át. Egyébként fentartatott a háborút megelőző állapot. A VIII. pont megemlékezett a szerbokról is, de csak oly általános kifejezésekben, melyek a portát tulajdonképen semmire sem kötelezték s melyek elég világosan bizonyíták, hogy Oroszország, óhajtván a békét, nem sokat törődött szövetségeseivel, kik pedig nem csekély hasznára voltak az orosz hadvezetésnek a lezajlott három éves háború alatt.⁹²⁾

És itt megállapodhatnunk. A bukaresti béke óta lefolyt időszak oly általánosan ismert, hogy az orosz-török viszonyok további fejlődésének vázlatát mellőzhetjük. Igyekeztünk történelmi adatok segélyével kimutatni, hogy Oroszországnak előbb a byzanci, majd utóbb a török birodalom ellen intézett, századokon át meg-megújuló hagyományos küzdelme, az orosz nemzet és állam természetesen létrejött fejlődési irányzatának kényszerű kifolyása. Kétségkívül egyike a világtörténet legérdekesebb, legfontosabb tényeinek, mely nemcsak a közvetlen szomszédok figyelmét a legnagyobb mérvben megérdemli, de hatást gyakorolhat Európa, sőt Ázsia jövő sorsára is. Itt még csak a nagy horderejű kérdésnek egy újabb mozzanatát óhajtjuk jelezni, mely ugyan természetes fejleménye az ezer éven át követett irányzatnak, de mégis már némileg megváltozott színben tűn-

teti föl az orosz politikát, annak czélzatait s az esetleg elérhető eredményeket. Láttuk, hogy Oroszország minden török háború után területnagyobbodást nyert a porta birtokainak rovására s a mi még ennél is fontosabb, a békekötésekben bizonyos beavatkozási jogot tudott magának biztosítani a keresztyén rája vallási ügyeibe. E jog pedig természetesen a politikai befolyást vonta maga után. Ezen befolyás, melyet Oroszország szerződésileg kezdett gyakorolni az ozmán birodalom területén, az orosz nép s a rája hitközösségén alapulván, az oltalom is, melyben ez utóbbit az orosz kormány részesíté, minden egyéb tekintet nélkül az összes keresztyén lakosságra kiterjedt. És viszont a keresztyének is, faj- és nyelvkülönség nélkül, Oroszországtól várták felszabeditásokat, nem sokat törődve azzal, hogy az ozmán birodalom esetleges megsemmisülése után, milyen újabb alakulások és csoportulások képződhetnének. Téves volna tehát azt hinni, hogy a nemzetiségi kérdés, úgy miként azt a XIX. század első felében látjuk feltámadni, már a múlt században is szerepet játszott az Oroszország s a török birodalom keresztyén népei között kifejlett viszonyban. Noha e népek nagyobbbrészint épen úgy a szlávok családjához tartoztak, mint magok az oroszok, mégis az orosz politika nem a szlávokat, hanem kiválólág Moldvát és Oláhországot s a görögöket tekintette azon elemek gyanánt, melyeknek segélyével céljait legkönnyebben elérhetné. II. Katalin, midőn a byzanci császárság helyreállítását tervezgeté, nem a szlávokat tartá szem előtt, kik pedig az új birodalom alattvalóinak legnagyobb részét képezték volna, hanem a görögöket. A Törökországban lakó szlávok nem a fajrokonság alapján, hanem egyedül a hitközösség nevében részesültek Oroszország védelmében, épen úgy, mint a másfajú keresztyén

rája általában. Az 1784. és 1785. évben az új-városi knézek (Ó-Szerbiában) több ízben intéztek kérelmet II. Katalinhoz és Potemkinhez, a keresztyének oltalmáért esdvén a mahomedán zsarnokság ellenében.⁹³⁾ A szerb fölkelők is azon folyamodványukban, melyet 1804-ben küldötteik Szent-Pétervárra magokkal vittek, nagyszámú, állítólag a törökök által elpusztított templomot soroltak föl, hogy ekként az igaz hívő orosz nép rokonszenvét annálinkább megnyerjék a szerbiai keresztyén rája részére.⁹⁴⁾ Maga az orosz kormány is azon válaszában, melyet az osztrák külügyminiszteriumnak a szerbek fölkelését tudató közleményére, 1804. augusztus havában adott,⁹⁵⁾ a szerbektől általában csak mint keresztyénekről emlékezik meg. E példák eléggé igazolják azon nézetet, hogy a múlt század végén s a jelen század elején, az orosz államférfiak a török birodalom szláv népeivel még nem annyira a nyelv- és fajrokonságban, mint inkább a vallás közösségében keresték az érintkezési pontokat s a befolyás föltételeit. Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy Oroszországban már akkor, sőt előbb is, ne ismerték s ne érezték volna azon, politikai tekintetben is fontos összetartozandóságot, mely a különféle szláv fajok közös eredetéből származhatik; — de tény, hogy azt még nem használták föl a portával szemben, vagy legalább teljesen háttérbe szorúlt a keresztyénség oltalmának minden fajt egyaránt átkaroló hatalmas jelszava előtt.

Az 1804. évben kitört szerb fölkelés további folyamában látjuk Oroszországot először nemcsak a keresztyén hit, de egyszersmind a rokon szláv fajok védője gyanánt is föllépni.

Ezen idő óta Oroszország keleti törekvéseiben, noha a fő jelszó még mindig a keresztyénség védelme, lassanként bár, de észrevehetőleg, mindinkább előtérbe

nyomúl a szláv nemzetiségi kérdés. E fordulat Oroszország s a Kelet viszonyaiban nevezetes változást idézett elő. A török birodalom azon keresztyén népei, melyek nem tartoznak a szlávok családjához, a szlavizmus különleges érdekeinek túlsúlyra emelkedése óta bizalmatlansággal, sőt aggodalommal kezdenek Oroszország törekvéseire tekinteni. És azok, melyek, mint a görögök, legalább a saját fajok által lakott terület egyrészt, kivették már az állami önállóságot is, s most már csak egy czélt ismernek, t. i. megszerezni a függetlenséget azon vérrokonainknak is, kik még a szultán fenhatósága alatt maradtak, a török birodalomnak teljes szétrombolását Oroszország által s ennek következtében a Balkán-félszigeten a szláv elem túlnyomóságának megalapítását, mint a legnagyobb veszedelmet saját nemzetiségek fejlődésére nézve, minden áron elhárítani iparkodnak. Oroszország mint szláv állam nem kerülhette el, hogy azon pillanattól kezdve, midőn egyes szláv fajok többé-kevésbé független politikai létre tettek szert a portával szemben, ezeket egyrészt a vallás, de másrészt a fajrokonság alapján is, nagyobb és őszintébb védelemben ne részesítse, mint Törökországnak másfajú keresztyén alattvalóit. Az ekként épen a Balkán-félsziget népei között támadt antagonizmus, sőt kölcsönös ellenszenv, Oroszország keleti törekvéseit a jövőben kétségkívül szűkebb határok közé fogja szorítani, vagy talán majd más irányba tereli azokat. Mert valószínű, hogy e törekvések, már nem csak általában az idegen vallás által elnyomott keresztyén vagy legalább keleti orthodox hitsorsosok, hanem hitkülönbség nélkül a rokon szláv fajok védelmét czélozván, veszélyesekké válhatnak a nyugoti szomszédokra nézve.

JEGYZETEK.

1) Il y a aujourd'hui sur la terre deux grands peuples qui, partis de points différents, semblent s'avancer vers le même but: ce sont les Russes et les Anglo-Américains Leur point de départ est différent, leurs voies sont diverses; néanmoins, chacun d'eux semble appelé par un dessein secret de la Providence à tenir un jour dans ses mains les destinées de la moitié du monde. A. de Tocqueville: De la Démocratie en Amérique. Paris 1864. II. k. 430—431. l.

2) Weit nach Westen und Südwesten kamen zuerst die Celten später kamen die Italer zuletzt endlich erschienen die Germanen und Slaven. Fr. Müller: Allgemeine Ethnographie. Bécs 1873. 71. l.

3) U. o. 66—67. l.

4) Besztuzsev-Rjumin: Geschichte Russlands. Németül Schiemanntól. Mitau 1873—1876. I. k. 48—49. l. — Th. von Bernhardi: Geschichte Russlands stb. Lipcse 1874. II. k. 203. l.

5) Die Grossrussen sind, wie alle historischen Völker: Römer, Engländer, Franzosen, ein Mischvolk. Die slavische Colonisation des Ostens und Nordostens, welche in historischer Zeit begann, verstand es, allmählig die finnischen Stämme mit sich zu amalgamiren. Besztuzsev-Rjumin: i. m. 48—49. l. — Die Russen, das mächtigste Slavenvolk der Neuzeit, sind einer Mischung der Slaven und Germanen mit mehreren Völkern der mongolischen Rasse entsprossen. Fr. Müller: i. m. 49. l. — A. Leroy-Beaulieu: L'Empire des Tsars czimü munkájában (Revue des deux Mondes, 1873. szept. 15. füzet) hosszasan és érdekesen fejtegeti a szláv és finn elemek befolyását a nagy-orosz faj keletkezésében. — J. P. Schafarik: Slavische Alterthümer. Németül Mosig von Aehrenfeldtől. Lipcse 1844. I. k. 316. l.

6) Die beginnende Cultur, die Staatenbildung mit Allem, was davon abhängig ist, entwickelte sich dann bei den westlichen Slaven auf der einen Seite und den nordöstlichen — den Slaven im heutigen Russland — auf der anderen, unter sehr verschiedenen Bedingungen, so dass dadurch

eine wesentliche Verschiedenheit, ja eine tiefgehende Spaltung des weitverbreiteten Völkerstammes bedingt wurde. Bernhardi: Geschichte Russlands. II. k. 204—205. l.

⁷⁾ Schafarik: Slavische Alterthümer. I. k. 537—538. l. — A. Freiherr von Haxthausen: Die ländliche Verfassung Russlands. Lipse, 1866. 12—16. l.

⁸⁾ Schafarik: Slavische Alterthümer. II. k. 62—63. l.

⁹⁾ Schafarik: i. m. I. k. 103 és 437. l. — J. H. Schnitzler: L'Empire des Tsars. Páris 1862. II. k. 401. l.

¹⁰⁾ Ph. Strahl: Geschichte des russischen Staates. Hamburg 1832. I. k. 55—63. l. — Besztuzsev-Rjumin: i. m. I. k. 66—73. l. — Bernhardi: i. m. II. k. 209—214. l. — Nem terjeszkedhetünk itt ki sem a varégo-ruszszok eredetének s az ezen kérdés körül fölmerült ellentétes nézeteknek megvitatására, sem pedig az orosz állam megalkotásának részleteire. Mindez a tulajdonképeni orosz történet köréhez tartozik s így kívül esik e munka keretén.

¹¹⁾ Strahl: i. m. I. k. 63—64. l. és 66. l. Aber dennoch bleibt das Andenken Ruriks dem Geschichtschreiber theuer: denn indem er mehrere finnische Stämme mit dem slawischen Volke zu einem Ganzen verband, der slawischen Sprache, Religion und Sitte wahrscheinlich den Vorrang einräumte, gründete er eine Einheit, die das Gedeihen des neugestifteten Staates beförderte und die wohlthätigsten Früchte hervorbringen musste.

¹²⁾ Strahl: i. m. I. k. 65. l. — Gibbon: The history of the Decline and Fall of the Roman Empire. London 1855. VI. k. 282—283. l.

¹³⁾ Strahl: i. m. I. k. 69—76. l.; hol a békeokmány teljes szövege is található, melyet daczára nagy fontosságának, itt mellőznünk kell. — Besztuzsev-Rjumin: i. m. I. k. 75. l. — Schafarik: i. m. II. k. 79—80. l.

¹⁴⁾ Strahl: i. m. I. k. 80—89. l. — Besztuzsev-Rjumin: i. m. 75—76. l.

¹⁵⁾ C. J. Jireček: Geschichte der Bulgaren. Prága 1876. 185—188. l. — Strahl: i. m. I. k. 96—102. l.

¹⁶⁾ Vladimirnak előrenyomulását Chersonig 988-ban s e város elfoglalását, nem számíthatjuk a tulajdonképen Byzancz ellen intézett hadjáratok sorába. Mert célja aligha volt más, mint a Konstantinápolytól különben is csak lazán függő Cherson meghódítása és Anna byzanci hercegnő kezének elnyerése, a mit pusztá fenyegetések által is elért. És épen úgy nem sorolható ide a segély, melyet 1116-ban Monomach orosz fejedelem vejének Leo görög hercegnek nyújtott Alexios császár ellen. Az orosz csapatok ugyan megjelentek már a Dunánál, de az egész úgy mégis békésen elintéztetett.

¹⁷⁾ K. Παπαρόηγοπούλος: 'Ιστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Athéne 1871. IV. k. 303—305. l. — Strahl: i. m. I. k. 165—166. l.

¹⁸⁾ A századokon át tartó megszakadás e törekvésekben csak látszólagos. Külső körülmények idézték azt elő, melyek az orosz nép tetteirejét teljesen megbéníták minden irányban. De a mint e körülmények elhárítottak, azonnal feleledni látjuk a régi vágyakat.

¹⁹⁾ Röviden egybeállítva találhatni azokat: Besztuzsew-Rjumin idézett munkájában I. k. 113—120. l.

²⁰⁾ Az örökösödés ezen neme az uralkodó családokban kétségkívül ősi, de aligha eredeti szláv szokáson alapszik. Ismeretes, hogy a mongol eredetű és török népeknél, régidőtől fogva létezett ezen örökösödési rendszer s fennáll még ma is, Törökországban épen úgy, mint Közép-Ázsia számos államában. E körülmény azon föltevésre vezet, hogy a szlávok e felfogást turáni népektől kölcsönözték, midőn még Ázsiában ilyenek mellett és között laktak. A családi közösség s az abból eredő községi és törzs szervezet, mint szláv intézmény, eredetiségét illetőleg is támadhatnak némely kételyek, melyek csak akkor oszlanának el teljesen, ha a turáni népeknél s különösen a magyaroknál, a bevándorlás idejében divott törzrendszer beható és alapos tanulmányok által minden részletében felderítették.

²¹⁾ In diesem Zustande konnte Russland weder an dem Leben des westlichen — man könnte sagen des eigentlichen Europas — noch an den Schicksalen des byzantinischen Reichs irgend einen Antheil nehmen. Schon in den Zeiten unmittelbar nach Jaroslaw hatten sich die Beziehungen zu dem alten nordischen Heimatlande des herrschenden Stammes gelöst; die nordisch-germanische Sprache wurde vergessen, das normannische Element der Bevölkerung gieng ganz in das slawische über. Die Beziehungen zu Westeuropa hörten auf . . . So nahm der grosse, aber ohnmächtige slawische Staatenbund, zu dem Russland nunmehr geworden war, an dem grossen Weltereigniss dieser Jahrhunderte, an den Kreuzzügen durchaus gar keinen Antheil . . . Unbeachtet, vergessen von den Kulturvölkern der Zeit, ausser Berührung mit ihnen und den Weltereignissen, bildete Russland in seiner Vereinzelung eine kleine Welt für sich, nur mit sich selbst beschäftigt, das heisst mit einem elenden inneren Hader, der in Beziehung auf das Leben der Nation gar keinen Zweck hatte. Die Folge war eine allgemeine stets wachsende Verwilderung. Während das germanisch-lateinische Europa zu einem neuen geistigen Leben erwachte und sich darin mit der Macht der Jugend emporarbeitete — giengen hier im slavischen Osten im Gegentheile die werthvollen Keime einer werdenden Civilisation unter, die eine frühere Zeit zu entwickeln versprach. Bernhardi: Geschichte Russlands. II. k. 226—227. l.

²²⁾ Besztuzsew-Rjumin: i. m. I. k. 201—213. l. — Bernhardi: i. m. II. k. 240—250. l.

²³⁾ E. Hermann: Geschichte des russischen Staates. III. k. 86—88. l. — Bernhardi: i. m. II. k. 255—266. l. — Besztuzsew-Rjumin: i. m. I. k. 293—300. l.

²⁴⁾ Baronius: Annales Ecclesiastici. Antwerpen 1642. XI. k. Legatio missa a Leone Papa Constantinopolim; anno 1054. Ez tartalmazza a Cerularius ellen hirdetett anathéma szövegét. — The rising majesty of Rome could no longer brook the insolence of a rebel; and Michael Cerularius was excommunicated in the heart of Constantinople by the pope's legates. Shaking the dust from their feet, they deposited on the

altar of St. Sophia a direful anathema According to the emergencies of the church and state, a friendly correspondence was sometimes resumed; the language of charity and concord was sometimes affected; but the Greeks have never recanted their errors; the popes have never repealed their sentence; and from this thunderbolt we may date the consummation of the schism. Gibbon: The history of the Decline and Fall of the Roman Empire. VI. k. 525—527. l. — Παπαρόρηγοπούλος: i. m. IV. k. 375. l.

²⁵⁾ Besztuzsev-Rjumin i. m. I. k. 94—95. l.

²⁶⁾ A. Freiherr von Haxthausen: Studien über Russland. Berlin 1852. III. k. 84—91. l.

²⁷⁾ Von Europa aus betrachtet erschien Russland asiatisch, von Asien aus europäisch; und dieser Dualismus entspricht vollkommen seinem Charakter und seiner Bestimmung, welche unter Andern darin besteht, zwischen Europa und Asien das grosse Karawanseraï der Civilisation zu werden. Selbst die Religion übte ihren Einfluss in dieser zweifachen Weise. Das Christenthum ist europäisch, es ist die Religion des Occidents; indem Russland dasselbe annahm, entfernte es sich von Asien; aber das Christenthum, welchem es sich zuwandte, war orientalisch: es kam von Byzanz. A. Herzen: Russlands sociale Zustände. Hamburg. 1854. 36. l.

²⁸⁾ Von dieser grossen Einheit des religiösen Volkslebens haben sich auch die höheren Stände, die europäisch gebildete Klasse der Russen, keineswegs losgesagt. Man findet unter den Gebildeten häufig eine grosse Frivolität der Gesinnung, besonders bei der ältern, französisch gebildeten Generation wenig Religion, leichtfertige Negation, selbst bis zur Atheisterei; allein keiner sagt sich äusserlich von der Kirche los, keiner entzieht sich der Beobachtung der äusseren Ceremonien, keiner zeigt irgend eine Missachtung oder gar Verachtung gegen die Kirche und ihre Ceremonien. Es würde diess einem Aufgeben des Vaterlandes und der Volksmitgliedschaft gleichkommen. Diess ist ein sehr wesentlicher Unterschied im Gegensatz zu den gebildeten Leuten anderer Völker. Fr. von Haxthausen: Studien über Russland. III. k. 85—86. l.

²⁹⁾ Die Bekehrung Russlands zur griechischen Orthodoxie ist eines jener ernsten Ereignisse, deren Folgen nicht berechnet werden können. Die sich binnen Jahrhunderten entwickeln, und bisweilen die Physiognomie der ganzen Welt ändern. . . . Die Acquisition Russlands war ein ungeheurer Sieg für das hinsterbende byzantinische Kaiserreich und für die von ihrer Nebenbuhlerin gedemüthigte Kirche. . . . Der Erbe, der Vertheidiger, der Rächer Alles dessen, was die griechische Kirche erlitten hatte, oder noch erlitt, war gefunden, . . . in einem Volke, das nach einer Seite hin bis an's schwarze und nach einer andern bis an's weisse Meer reichte. Die Orthodoxie knüpfte ein unzerreissbares Band zwischen Russland und Constantinopel; sie verstärkte den natürlichen Zug der Slavo-Russen nach dieser Stadt, und bereitete durch ihre religiöse Eroberung darauf vor, dass das einzige mächtige Volk, welches sich zur griechischen Orthodoxie

bekannt, sich in Zukunft der morgenländischen Metropole bemächte.
Herzen: Russlands sociale Zustände. 37—39. l.

³⁰⁾ The aggressive tendencies of the Russians in the direction of Constantinople are nearly as old as Russian nationality, and much older than the Russian Empire. The Russo-Slavonians, who held the valley of the Dnieper from the ninth to the thirteenth century, were one of those numerous border tribes, which the tottering Byzantine Empire attempted to ward off by diplomacy and rich gifts, and by giving to the troublesome chiefs, on condition of their accepting Christianity, princesses of the Imperial family as brides. Vladimir, Prince of Kief — now recognised as a saint by the Russian Church — accepted Christianity in this way, and his subjects followed his example. Russia thus became ecclesiastically a part of the Patriarchat of Constantinople and the people learned to regard Tsar-grad — that is, the City of the Tsar or Byzantine Emperor — with peculiar veneration. All through the long Tartar domination, when nomadic hordes held the valley of the Dnieper and formed a barrier between Russia and Southern-Europe, the capital of the Greek-Orthodox world was remembered and venerated by the Russian people, and in the fifteenth century it acquired in their eyes a new significance. At that time the relative positions of Constantinople and Moscow were changed. Constantinople fell under the power of the Turks, whilst Moscow threw off the yoke of the Tartars — the northern representatives of the Turkish race. The Grand Prince of Moscow and of all Russia thereby became the chief protector of the Greek-Orthodox Church and in some sort the successor of the Byzantine Tsars. To strengthen this claim, he married a member of the Imperial family, and his successors went further in the same direction, by assuming the title of Tsar and inventing a fable about their great ancestor Rurik being a descendant of Caesar Augustus. All this would seem to a lawyer or diplomatist a very shadowy title, and none of the Russian monarchs, except perhaps Catherine II. who formed the project of resuscitating the Byzantine Empire, and caused one of her grandsons to learn modern Greek in view of possible contingencies — ever seriously thought of claiming the imaginary heritage, but the idea that the Tsars ought to rule in Tsar-grad and the St. Sophia, polluted by Moslem abominations, should be restored to the Orthodox, struck deep root in the minds of the Russian people. This idea is not yet quite extinct. When serious disturbances break out in the East, the Russian peasantry begin to think that perhaps the time has come when a crusade will be undertaken for the recovery of the Holy City on the Bosphorus, and for the liberation of their brethren in the faith who now groan under Turkish bondage. This is the religious element in that strange attractive force, which connects Russia with Constantinople. D. Mackenzie Wallace: Russia. London. 1877. II. k. 443—444. l.

³¹⁾ L'Europe comprendrait mal ses intérêts, si elle se montrait indifférente à l'avenir probable de la Russie. Cet empire occupe trop d'espace sur le globe pour ne point fixer l'attention. Sans doute, tous les

habitants de son immense territoire ne sont pas de même origine; mais la nation n'est pas, pour cela, une agglomération de peuples et de peuplades divers, comme on se l'imagine quelquefois. De l'innombrable population qui couvre le sol de la Russie, plus des trois quarts sont Russes, parlent la même langue et professent la même religion; et il ne faut pas l'oublier, ces trente à quarante millions de Russes (ma már sokkal több) se trouvent presque tous au milieu de l'empire: c'est autour de ce centre homogène et formidable que viennent se grouper les parties hétérogènes. N. Tourgueneff: *La Russie et les Russes*. Bruxelles. 1874. III. k. 1—2. l.

³²⁾ Lásd a keresztyénség elterjedését s a byzantinismus befolyását Oroszországban, valamint az orosz egyház fejlődését s annak hatását illetőleg: Gibbon: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. VI. k. 289—294. l. — Schnitzler: *L'Empire des Tsars*. III. k. 479—532. l. — Strahl: *Geschichte des russischen Staates*. I. és II. kötetből az egyházra vonatkozó fejezetek. — Fr. von Haxthausen: *Studien über Russland*. III. k. 84—95 és 162—239. l. — J. Ph. Fallmerayer: *Fragmente aus dem Orient*. Stuttgart és Tübinga 1845. I. k., különösen az 1. és a 8. fejezet. — A. Leroy-Beaulien: *L'Empire des Tsars. L'orthodoxie orientale et le culte grec en Russie*. *Revue des deux Mondes* 1874. márczius 1. füzet. — Bernhardi: *Geschichte Russlands*. II. k. 218—221, 247—248, 293, különösen 311—312. l. — Besztuzsew-Rjumin: *Geschichte Russlands* I. k. 92—107. l. stb.

³³⁾ Strahl: *Geschichte des russischen Staates*. II. k. 265. l.

³⁴⁾ Hammer: *Geschichte des osmanischen Reiches*. Pest 1828. II. k. 138—140. l.

³⁵⁾ Strahl: i. m. II. k. 383—384. l. — Zinkeisen: *Geschichte des osmanischen Reiches*. Gotha 1854. II. k. 606—607. l.

³⁶⁾ Hammer: i. m. III. k. 107. és 660. l.

³⁷⁾ Zinkeisen: i. m. III. k. 524—528. l. — Hermann: *Geschichte des russischen Staates*. III. k. 231. és 240—241. l.

³⁸⁾ Zinkeisen: i. m. III. k. 523. l.

³⁹⁾ Zinkeisen: i. m. III. k. 530. l. — Soranzo velencezi követ így írt az 1576. évben: *Del Moscovito dubita poi anche il Gran Signore, perchè quel granduca è della chiesa greca come i popoli della Bulgaria, Servia, Bosnia, Morea e Grecia, divotissimi per ciò al suo nome, come quelli che tengono il medesimo rito greco di religione, e sarian sempre prontissimi a prender l'armi in mano e sollevarsi per liberarsi dalla schiavitù turchesca e sottoporsi al dominio di quello*. U. o. 529. l. ²⁾ jegyzet. — Cedolini Péter lesinai püspök azon tervében, melyet 1594-ben VIII. Kelemen pápának nyújtott át, s mely a törökök végleges kiűzését tárgyazta, többek közt így nyilatkozott: *Ha (t. i. az orosz czár) per conformità della lingua Illirica over schiava et della fede christiana secondo il rito greco la devotione della maggior parte de' popoli dell' Europa et alcuni della Asia suggetti al Turcho, et pretende al Imperio di Constantinopoli, si per il matrimonio d' Anna sorella di Basilio et Constantino imperatore di Constantinopoli come per havere più volte i Rutheni*

overo Moscoviti la Servia et la Bulgaria posseduto et dalli Re Constanti-
nopolitani ricevuto tributo, et sopra tutto per havere egli solo fra tutti
i Principi del mundo come ha il Turco, li suoi del tutto in potere. U. o.
593. l. ³⁾ jegyzet.

⁴⁰⁾ Hammer: i. m. V. k. 175—176. l. — Hermann: i. m. III. k.
548—554. l.

⁴¹⁾ Hermann: i. m. III. k. 554—563. l.

⁴²⁾ Zinkeisen: i. m. IV. k. 832—833. l.

⁴³⁾ Hammer: i. m. VI. k. 275—276. és 690—692. l.

⁴⁴⁾ Zinkeisen: i. m. V. k. 82—87. l.

⁴⁵⁾ Hermann: i. m. IV. k. 14—24. l. — Zinkeisen: i. m. V. k.
138—143. l.

⁴⁶⁾ G. Berkholtz: Das Testament Peters des Grossen. St. Petersburg
1877. — Les auteurs du testament de Pierre le Grand. (Állitólág Thierstöl).
Páris 1872.

⁴⁷⁾ Zinkeisen: i. m. V. k. 188—200. és 232—235. l. — Hermann:
i. m. IV. k. 43—48. és 88—89. l.

⁴⁸⁾ Mintegy 144 év múlva hasonló követelés szolgált a krimi háború
látszólagos indokául. E körülmény is bizonyítja az orosz politika követ-
kezetességét, nemcsak a czélokban, de még az eszközök alkalmazá-
sában is.

⁴⁹⁾ E kiáltványban többek között így szól Péter czár, romlott
népies görög nyelven: *Εγὼ ὅς κράζω εἰς τὸ ἀκέραιον μου καὶ εἰς τὸ μεγάλο
ταμπορό μου, καὶ ἐδεῖς νὰ φέρετε καὶ πιστοὺς ὅς φίλους. Μὲ τὴν δόξα μου
τοῦ παθίου μου νὰ εὔρετε ἡσυχίαν καὶ νὰ γλυτώσετε ἀπὸ τοὺς Τούρκους.
Καὶ ὅ, τι τιμὴν ὅς ἕκαμαν οἱ μεγάλοι ἀφεντάδες καὶ οἱ μεγάλοι ἀγάδες
καὶ ἐγὼ παρόμοια θέλω ὅς τὴν κάμνει. Διὰ πῆν λήρωσιν ὅς ἐμπαίνω
εἰς τα βάδανα καὶ θέλω νὰ μὲ βοηθήσετε, καὶ μετὰ ταῦτα θέλει ὁ δῶσει
ὁ Θεὸς τὸ πᾶσα καλὸ καὶ θέλετε εὐρεῖ ἐκ μέρους μου τιμὴν καὶ εὐδπλαγχ
νίαν.* Παπαρῆγοπουλος: i. m. V. k. 615. l.

⁵⁰⁾ Zinkeisen: i. m. V. k. 351—453. l. — Hermann: i. m. IV. k.
259—274. l.

⁵¹⁾ Zinkeisen: u. o. 411. l.

⁵²⁾ Il est sûr, így szól az akkori angol követ Stanyan egyik leve-
lében, qu' il (t. i. Daskov, az orosz meghatalmazott) a donné au Reis
Efendi 10 bourses ou 5000 écus pour cette fin, mais ce morceau est déjà
digeré et les Turcs se moquent de leurs promesses après qu'ils ont
touché l'argent. Hammer: i. m. VII. k. 256. l. b) jegyzet.

⁵³⁾ A l' égard des bonnes dispositions que le Czar croit trouver
parmi les Grecs, j'ai passé là dessus assez légèrement, parceque j'ai cru
qu'il suffisait d'en toucher un mot pour lui (t. i. a nagyvezérnek) donner
l'alarme au lieu qu'en insistant là dessus je pouvais sans nécessité faire
naître des soupçons sur le compte des Grecs qui les pourraient exposer
à des recherches. Hammer: i. m. VII. k. 256. l. a) jegyzet.

⁵⁴⁾ U. o. 256. l.

⁵⁵⁾ Hermann: i. m. IV. k. 416—418. l., 421—427. l. és 438—439. l.

⁵⁶⁾ Bernhardi: Geschichte Russlands. III. k. 138—141. l. — Zink-eisen: i. m. V. k. 625—820. l.

⁵⁷⁾ A békeokmány teljes szövegét olasz és francia nyelven adja A. W. Wenck: Codex juris gentium recentissimi. Lipcse. 1781. I. k. 368—386. l.

⁵⁸⁾ Ségur gróf, Franciaország követe az orosz udvarnál éveken át, ki jól ismeré Katalint, így jellemzi őt: Le génie de Catherine était vaste, son esprit fin; on voyait en elle un mélange étonnant des qualités qu'on trouve le plus rarement réunies. Trop sensible aux plaisirs et cependant assidue au travail, elle était naturelle dans sa vie privée, dissimulée dans sa politique; son ambition ne connaissait point de bornes, mais elle la dirigeait avec prudence. Constante non dans ses passions, mais dans ses amitiés, elle s'était fait en administration et en politique des principes fixes; jamais elle n'abandonna ni un ami, ni un projet. Conte de Ségur: Mémoires ou Souvenirs et anecdotes. Paris. 1826. II. k. 200. l.

⁵⁹⁾ Hermann: Geschichte des russischen Staates. IV. k. 491. l.

⁶⁰⁾ Hammer: Geschichte des osmanischen Reiches. VII. k. 483. l.

⁶¹⁾ U. o. VIII. k. 104. l.

⁶²⁾ A. Ritter von Arneth: Josef II. und Katharina von Russland. Ihr Briefwechsel. Bécs. 1869. 72—90. l.

⁶³⁾ Bernhardi: Geschichte Russlands. III. k. 275. l.

⁶⁴⁾ Hermann: Geschichte des russischen Staates. V. k. 701. l.

⁶⁵⁾ Παπαρόγγουπος: i. m. V. k. 616—617. l. — Geschichte des gegenwärtigen Kriegs zwischen Russland, Polen und der ottomanischen Pforte. Frankfurt und Leipzig, 1771. VI. Rész. 58—59. l.

⁶⁶⁾ Hermann: i. m. V. k. 700. l. — Geschichte des gegenwärtigen Kriegs stb. VI. Rész. 44. l.

⁶⁷⁾ Παπαρόγγουπος: i. m. V. k. 617—618. l.

⁶⁸⁾ Hermann: i. m. V. k. 699. l.

⁶⁹⁾ Geschichte des gegenwärtigen Kriegs stb. VI. Rész. 75—78. l.

⁷⁰⁾ U. o. 71—73. l.

⁷¹⁾ Arneth: Josef II. und Katharina von Russland. LXV., LXXIV. és LXXIX. levelek.

⁷²⁾ Görtz gróf, II. Frigyes szentpétervári követe egy 1784-ben készült emlékiratában többek közt így szól: L'objet principal de son (t. i. a czárnó) alliance avec l'Empereur a toujours été l'exécution de son vaste projet pour détruire l'Empire des Turcs en Europe et d'établir un Empire Grec pour le second de ses petits fils le Grand Duc Constantin, projet pour lequel elle a jugé l'alliance avec l'Empereur nécessaire. . . . Les personnes qui connaissent particulièrement l'Impératrice, sont persuadées, qu'à moins que des événements particuliers ne favorisent l'Empereur, elle sera soigneusement sur ses gardes, pour ne pas se laisser entraîner dans les affaires de l'Europe, et ces personnes fondent leur augure 1) sur le caractère personnel de l'Impératrice qu'elles croient avoir reconnu tel, qu'elle ne songe qu'à ses propres avantages, et ne se prête à ceux des autres, et nommément à ceux de ses Alliés, qu'autant qu'elle y est

obligée; 2) parceque l'Impératrice en se faisant entraîner dans d'autres affaires de l'Europe éloigneroit immanquablement l'exécution de ce grand projet favori, et 3) que S. M. I. est très-persuadée que toute guerre contre la Porte, dans l'état de foiblesse où se trouve celle-ci, peut être aisée et avantageuse, tandisque non seulement elle ne sauroit espérer de rien gagner dans une guerre d'Europe, mais qu'une telle guerre pourroit même être ruineuse et dangereuse pour elle. Zinkeisen: i. m. VI. k. 939—940. l.

⁷³⁾ II. Frigyes király így irt a törököröl 1785-ben: C'est pourquoi il convient à tous, même à ceux qui leur souhaitent le plus de bien, de ne point se communiquer avec eux, parceque pour de l'argent ils vendroient Père, Mère et leur Grand Prophète même. Zinkeisen: i. m. VI. k. 499—500. l.

⁷⁴⁾ Zinkeisen: i. m. V. k. 900—942. l.

⁷⁵⁾ K. Mendelssohn-Bartholdy: Geschichte Griechenlands. I. k. 65. l.

⁷⁶⁾ Zinkeisen: i. m. V. k. 944—959. l.

⁷⁷⁾ Bernhardi: Geschichte Russlands. III. k. 252—257. l. — Hermann: Geschichte des russischen Staates. V. k. 629. l. és a 3. és 5. sz. mellékletek. — Zinkeisen: i. m. VI. k. 802. l.

⁷⁸⁾ A békeokmány szövegét adja, Martens: Recueil des principaux Traités stb. Göttinga. 1795. IV. k. 606—638. l.

⁷⁹⁾ A békeokmány XVI. fejezetének 10. pontja így szól: La Porte consent aussi, que selon que les circonstances de ces deux Principautés pourront l'exiger, les Ministres de la Cour Impériale de Russie résidans auprès d'Elle puissent parler en leur faveur; et promet de les écouter avec les égards qui conviennent à des puissances amies et respectées. Martens. i. h.

⁸⁰⁾ Derselbe (t. i. a kücsük-kajnardzsii béke) trägt den Keim aller seitdem von aussen über das Reich hereingebrochenenen Uebel in sich, welche mit den Gebrechen der inneren Verwaltung zur unaufhaltbaren Auflösung des osmanischen Reiches wenn nicht in Asien, doch in Europa zusammenwirken. Hammer: Geschichte des osmanischen Reiches. VIII. k. 446. l.

⁸¹⁾ Már ekkor kezdték némely gondolkozó politikusok Európában belátni, hogy Oroszország küzdelme a török birodalom ellen a kölcsönös viszonyok természetében rejlik. Érdekes e részben, a mit Favier irt 1773-ban: La guerre contre les Turcs n'est pas une guerre d'intrigue, une guerre personnelle à un ministre, à sa cabale, — c'est une guerre nationale et d'intérêts réels autant que de gloire et de vengeance. Hermann. i. m. VI. k. 37. l.

⁸²⁾ Die Besitznahme der Krim sicherte Russland die Herrschaft auf dem schwarzen Meere . . . sie gab den Russen einen wo nicht offenen, doch nicht sehr schweren Eingang selbst bis an die Residenz des Sultans; sie stellte durch so nahe Beaufsichtigung diese Weltstadt unter die Vormundschaft der Macht, die eben durch diese Eroberung zeigte, dass sie in Europa, wie wohl nächst der Türkei die uncultivirteste, dennoch schon damals die mächtigste war. Hermann: i. m. VI. k. 66. l.

- ⁸³⁾ Martens: Recueil. stb. II. k. 505—507. l.
- ⁸⁴⁾ U. o. 373—404. l. — Hermann: i. m. 65. l.
- ⁸⁵⁾ Oroszország harczképes hadereje akkor nem tett többet 137.000-nél, noha Potemkin 300.000 főre számította azt. Hermann: i. m. VI. k. 155. l. jegyzet. — Solms gróf, II. Frigyes követe így ír az orosz hadseregről: Es ist nur zu wahr, dass die Armee niemals vollzählig ist, die Generale zu Land und zur See sind zum grössten Theile sehr wenig fähig, die Stellen auszufüllen, wovon sie die Titel tragen. Selten sind sie unter sich einig. . . . Das Land ist durch die Recrutirung und die militärischen Zwangsleistungen geschwächt, die Regierung mit Ausgaben überladen; alle Welt durch zu viel Ausgelassenheit und die Gewohnheit, durch Kabalen und Intriguen Alles zu erlangen, verdorben. Zinkeisen: i. m. VI. k. 80. l.
- ⁸⁶⁾ Παπαρόγγουπος: i. m. V. k. 635—640. l.
- ⁸⁷⁾ Zinkeisen: i. m. VI. k. 635—846. l.
- ⁸⁸⁾ Martens: Recueil. stb. V. k. 67—76. l.
- ⁸⁹⁾ Bernhardi: Geschichte Russlands. III. k. 339—341. l.
- ⁹⁰⁾ Stürmer báró jelentése Colloredo államkancellárhoz 1804. november 26. (Nr. 33.) A bécsi állami titkos levéltárban.
- ⁹¹⁾ Merveldt gróf, szent-pétervári osztrák követ jelentései 1806. márczius 11. és 22-ről. A bécsi állami titkos levéltárban.
- ⁹²⁾ Bogdanovics: Isztorija czarsztrovania Imperatora Alekszandra I. (Sándor czár uralkodásának története). Szt-Pétervár. 1869. II. k. 456—535. l. — Bernhardi: Geschichte Russlands. III. k. 600—612. l. és 706. l. — Zinkeisen: Geschichte des osmanischen Reiches. VII. k. 455—733. l.
- ⁹³⁾ Bogisics: Razbor szocsinenija N. A. Popova „Rosszlia i Szerbia“ (N. A. Popov „Oroszország és Szerbia“ című művének bírálata). Szent-Pétervár. 1872. 25—30. l.
- ⁹⁴⁾ Nenádovics: Memoári. Belgrád. 1867.
- ⁹⁵⁾ Csatoriszky herceg orosz kancellárnak Razumovszky gróf bécsi orosz követhoz intézett sürgönye. Bogisics: i. m. 37. l.

DE BALLAGI ALADÁR

RÁTH MÓR legújabb kiadásai.

Tóth Kálmán összegyűjtött költeményei. Első teljes diszkiadás. *Halványsárga papíron. Ára 2 frt. 40 kr.*
Fényes modern diszkötésben a költő fényképezett arcképevel 3 frt. 30 kr. *Jutányos családi könyvtár-kiadás. Ára 1 frt. 40 kr.* *Csinos vászonkötésben 2 frt. 20 kr.*

Tóth Kálmán költeményeinek különféle kiadásai eddigelé mintegy tizenhárom ezer példányban elfogyván, új kiadás lett szükségessé, mely 500-nál több lapra terjed s a költőnek, eddigi művein kívül, az utóbbi években irt mintegy hatvanra terjedő, eddig gyűjteményekben meg nem jelent műveit is tartalmazza.

Tóth Kálmán a közönségnek egyik legkedveltebb költője. Mindjárt első föllépései szokatlan figyelmet gerjesztettek s a „Fütyül a szél“, „Hege-dülnek“, szépen muzsikálnak“ s több apróbb dala népdalokká váltak; később a „Sápadt asszony“, „Minek is van a szív s a szivben szerelem“, „Lemondani“ stb. magasabb alkotásu művei hódították meg a fogékony sziveket; hazafias költeményei közül pedig az „Előre!“ „Ki volt nagyobb“ stb. valóban Kárpáttól Adriáig hangzottak; s legújabb művei is, a „Damanichné arcképe előtt“ s az akadémia által kintüntetett „Deák-óda“ stb. a hazafias ünnepek díszül szolgáltak.

Tóth Kálmán önálló költő, eredeti és sajátos. Egyéniséget a naivitás és erő, a népies és művészi, a világos és tartalmas legszerencsésebb összeolvastása képezi; a tekintélyes kritikus, Erdélyi János, már egy fiataalkori művét „nagyremű szép“-nek nevezte a „Budapesti Szemlé“-ben, a „Pesti Napló“ egyik közelebbi bírálata pedig azt mondja: hogy „számos olyan műve van, melyek bármely nemzet irodalmában is számot tennének“.

Tóth Kálmán költészete újabb irodalmunk egyik büszkeségét képezi. A bíráló méltányolta, a közönség elfogyasztotta műveit; a költőt pedig jubilauma alkalmával ünnepélyesen meg is koszorúzta.

Mind e rendkívüli eredmények reá birtak, hogy a költő művei új s szokatlan diszű teljes kiadását hozzam a közönség elé, melynek pártolása, hiszem, a költő érdemeivel arányban fog állani.

Vámbéry Ármin. Vázlatok Közép-Ázsiából. Második jutányos kiadás. Ára csak 1 frt. 60 kr.

Tartalom: Előszó. Dervisek és hadzsik. Incognitóm. A turkománok közt. A sivatagon. A tatár sátor és lakói. A khivai udvar. Öröm és szomorúság. Lakás, élelem, ruházat. Khivából Kungrátba s onnan vissza. Tatárom. Fővárosi élet Bokharában. Bokhara, az Iszlam támasza. Rabszolgakereskedés és rabszolga élet Közép-Ázsiában. A három turkesztáni sivatag-tartomány termelési ereje. Adatok Bokhara ókori történetéhez. A közép-ázsiai, iráni és turáni fajok ethnographiai vázolata. Az irodalom Közép-Ázsiában. Poroszország és Anglia vetélkedése Közép-Ázsiában.

Budapesti Szemle.

A magyar tudományos akadémia megbízásából szerkeszti
Gyulai Pál.

1878. évi folyam. *Előfizetési ára egy évre 12 frt., félvre 6 frt., postai bérmentes küldéssel. — A megelőző 1873—1877. évi folyamok egyszerre **rendelve 60 frt. helyett 40 frtért kaphatók.***

RÁTH MÓR legújabb kiadásai.

Keckseméthy Aurél. Éjszak-Amerika 1876-ban. Diszes nagy 8-rét. Ára 3 frt. 60 kr.

Tartalom: *Kaland az Océánon. Körút Éjszak-Amerikában. Személyes benyomások és úti képek.*

New-York. Első benyomások. Tények kritika nélkül. Philadelphia május végén. Kirándulás Philadelphiából a Susquehanna hidjáig. Baltimoreba. Washington. Washington síremléke Mount-Vernonban. Ut Cincinnatiya. Chincinnaty városa. Átmenet ó Amerikából az újba. Saint-Louis. A város, az élet. Az óriás-híd. Óriási hajó az óriási Mississippin. Vidéki város. Amerikai életmód. Amerikai vasutak. Waggonok. Pullmann Sleeping-Car. Demokratai egyenlőség. Kényelem és kényelmetlenség a Sleeping Carban. Porterek és conductorok. Vasutak egyszerű organisatiója. A málya. Életveszély a vasutakon. Út a távol nyugatra. Geographiai tájékozás. A missouri völgye. Amerika éléskamarája. A cultura pusztításai s alkotásai. Városok keletkezése. Átmenet a nagy amerikai pusztaságra, s a Pacific-vasutra. Denver. A szélsőségek érintkezése. — Amerika általános jellege. Hogyan keletkeznek nyugati Amerika városai? Denverből Cheyennebe. Folytatása a pusztának. Rémképek. A személy- és vagyonbiztonság a far westen. A puszták állatvilága. Buffalo és a vadászat. A Pacific-vasút keletkezése, financirozása és építészete. Az út és vidék nevezetességei Omahától végig. California, az aranyország. Az aranyváros (San-Francisco). Kirándulás a Vulkánok közé, a Geysers-forrásokhoz. Hogy érti az amerikai a természet élvezetét? Erdei posta. Telepek az őserdőben. White Sulphur Spring. A Mormonok közt. I. Salt-Lake City, a mormon vallás. A Mormonok közt. II. A Mormon társadalmi szervezet, a mormonismus jövője. Omahától Chicagoig. Ghicago városa fekvése, közigazgatása, pénzügyi állapotai. Niagara zuhatagához. Innen Philadelphiáig a világ legmíveltebb vidékei egyikén át. Philadelphia julius közepén. Nem-York augustus 1-én. Kirándulás az elegans fürdőhelyekre, New-Portba, Saratogába.

Közgazdászati, politikai s társadalmi állapotok.

I. Fejezet. A philadelphiai világtárlat, s a közgazdasági viszonyok. — II. Fejezet. Az alkotmány, államszervezet; az államok és a szövetség törvényhozása, végrehajtó hatalma; az elnök, a törvénykezés. — III. Fejezet. A praesidens választása. Az általános szavazat működése. — IV. Fejezet. Corruptio Amerikában. Gazdagok monopoliuma anyagi téren. A „mob“ hatalma a politika téren. — V. Fejezet. Állam és egyház, iskola; házasság; secták. — VI. Fejezet A nőkről. — VII. Fejezet. Nevelés, társas műveltség, egyenlőség, a művészetek. — VIII. Fejezet. Amerikai életmód, háztartás, cselédek, temperance. — IX. Fejezet. Az idián, a néger és a chinai kérdés. — X. Fejezet. Bezáró elmélkedés. Irodalom.

Dóczy Lajos. Csók. Vigjáték négy felvonásban. Az akadémia által a gróf Teleki-jutalommal kitüntetett pályamű. Második pompás gyémánt-kiadás. Ára füzve 1 frt. 80 kr. *Gazdag modern diszkötésben 3 frt.*

